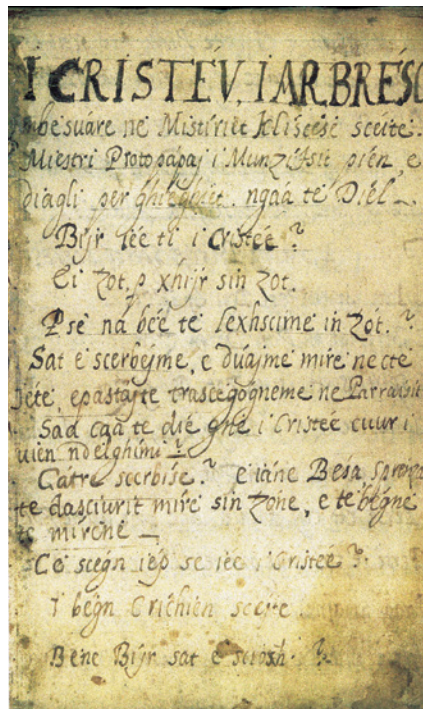

Ky dokument, që u zbulua nga Michele Marchianò në vitet e para të shek. XX në fshatin arbëresh Kieuti në krahinën e Kapitanatës, ka tërhequr prej kohësh vëmendjen e albanologëve për interesat e shumëfishtë që paraqet (gjuhësorë, letrarë, folkloristikë, historiko-kulturorë) të cilët jo vetëm kanë nxjerrë në pah rëndësinë e tij.

Kodiku i Kieutit (1736): VEPËR THEMELORE E LETËRSISË ARBËRESHE

Nga Matteo Mandalà

Me rastin e 50 vjetorit të botimit të romanit *Mjeshtri dhe Margarita*, (1973) të shkrimtarit Mikhail Bulgakov, në Rusi. Dhe në kujtimin e përkthyesit për të parë këtë libër në shqip, të ndjerit Lili Bare.

DORËSHKRIMET NUK DIGJEN KURRË!

Nga Rudolf Marku

Dorëshkrimet nuk digjen – janë fjalët që Bulgakovi ua thotë gjithë shkrimtarëve të botës, për t'ua kujtuar edhe një herë se letërsia dhe – më gjerë – vetë shpirti njerëzor, jetojnë përtej strukturave të pashpirta të administratave shtetërore të Pons Pilatëve.

(fq. 19)

Ushqimet dhe pijet e preferuara të pianistit të madh.

PSE LISZT PINTE NJË SHISHE KONJAK NË DITË?

Nga Georg Predota

Përktheu Jola Tasellari

(fq. 12)

Intervistë me shkrimtaren japoneze

MIEKO KAWAKAMI,

autoren e romanit "Qie"

DRITA TË FORTA DHE HIJE TË ERRËTA

(fq. 22)

BIBLIOTEKË

Jean-pierre Siméon

(fq. 20)

Letër gruas së dashur

(Përkthyer nga Anton Papleka)

Gothold Ephraim Lessing

(fq. 16)

Laokooni

(Përktheu Klara Kodra)

Artur Spanjoli

(fq. 9)

Letër nënës, e padërguar

Xhelal Tosku

(fq. 10)

Dritë hënore, zbutma lumin tim

Muç Xhepa

(fq. 11)

Jargavanët e bardhë

Valbona Hadri

(fq. 13)

Dëshira të vonuara

Besnik Manushi

(fq. 13)

Dy orë me veten

Ballor Hoxha

(fq. 14)

Në ndërmjetësinë e një

dite me shi

Aldo Mustafa

(fq. 15)

Dhimbjët e zgjerojnë kohën

Ylli Pango

(fq. 15)

Dhembshuri pavarësisht

Arben Meksi

(fq. 24)

Karikatura e së shtunës

JU FTOJMË NË
PANAIRIN I LIBRIT
NË ULQIN
(17-20 GUSHT)

SHËNIME MBI LIBRAT

Një vështrim ndryshe për romanin
"Këpuca e aktorit", i Visar Zhitit

DY RRUGËT E NJË KËPUCE

Nga Dr. Ernest Nasto

(fq. 6)

BOTA ORIGINALE E MOIKOM ZEPOS

Nga Namik Dokle

(fq. 4)

Disa mendime për librin me poezi "Një e tretë,
dashuria" të poetit Preç Zogaj

KUR POEZIA ËSHTË VETË POETI

Nga Luan Rama

(fq. 9)

Më 16 gusht u mbushën 60 vjet që u nda nga jeta

JOLANDA KODRA – STUDIUESJA, KRITIKJA ORIGINALE DHE PËRKTHYESJA E NJOHUR

Nga Prof. Dr. Klara Kodra

(fq. 7)

ROSTANIA (OSE PËRRALLA E REFUZIMIT TË TOTEMIT)

Nga Skënder Karriqi

(fq. 5)

BOTIM I RI NGA MINERVA

STOIKU I PËRDITSHËM

Nga Ryan Holiday

(fq. 12)

Kodiku i Kieutit (1736):

VEPËR THEMELORE E LETËRSISË ARBËRESHE

Nga Matteo Mandalà

1

Veptra me të cilën Nikollë Filja, prift i ritit bizantin nga Munxifsi (it. Mezzojuso), ngulim i hershëm arbëresh në provincën e Palermos¹, e ka lidhur emrin e tij me historinë kulturore dhe letrare shqiptare është dorëshkrimi i njohur si *Kodiku i Kieutit*. Ky dokument, që u zbulua nga Michele Marchianò në vitet e para të shek. XX në fshatin arbëresh Kieuti në krahinën e Kapitanatës², ka tërhequr prej kohësh vëmendjen e albanologëve për interesat e shumfishtë që paraqet (gjuhësorë, letrarë, folkloristikë, historiko-kulturorë) të cilët jo vetëm kanë nxjerrë në pah rëndësinë e tij, sikurse dëshmohej nga botimet e pjesshme që pasuan zbulimin e dorëshkrimit³, por kanë theksuar edhe meritat e Autorit, figura e të cilit jo më kot është vënë në qendër të kërkimeve të kryera gjatë këtyre dhjetëvjeçarëve të fundit.

Ato kërkime kanë sjellë si rezultat gjetjen e shumë dokumenteve, disa prej të cilave na lejojnë sot të përcaktojmë aspekte të rëndësishme të jetës së Filjes,

¹ Mbi historinë e Munxifsit shih Giuseppe La Mantia, I capitoli delle colonie greco-albanesi di Sicilia nei secoli XV e XVI, Palermo, 1904; Onofrio Buccola, La Colonia Greco-Albanese di Mezzojuso. Origine, vicende e progresso, Palermo, 1909; Salvatore Raccuglia, Sull'origine di Mezzojuso, ricerche storico-topografiche, Acireale, 1911; Luigi Genuardi, "Sulla questione delle origini di Mezzojuso," botuar në Archivio Storico Siciliano, n.s., XXXVIII, fash. I-II, Scuola Tipografica "Boccone del Povero", Palermo, 1913; Giuseppe Schirò, Canti tradizionali ed altri saggi delle colonie albanesi di Sicilia, Napoli, 1923 (r. a., Palermo-Piana degli Albanesi, 1986); Carmelo Bisulca, Il Casale dei Greci di Mezzojuso (1450-1550), Palermo, 1970; Henri Bresc, "Pour une histoire des Albanais en Sicile, XIV e XV siècles", në Archivio Storico per la Sicilia Orientale, LXVIII, Catania, 1972; Ignazio Gattuso, Manzil Yûsuf, Palermo, 1972; Ignazio Gattuso, La popolazione della Terra di Mezzojuso nei secoli XVI, XVII e XVIII, Palermo, 1973; Francesco Giunta, Albanesi in Sicilia, a cura di Antonino Guzzetta, Palermo, 1984.

² Shih Michele Marchianò, Canti popolari albanesi delle colonie d'Italia pubblicati da un manoscritto della prima metà del secolo XVIII con traduzione iuxtalineare, Foggia, 1908 (r. a. A. Forni, 1986), f. VII.

³ Botimet e pjesshme të disa fragmenteve të Kodikut të Kieutit u përgatitën nga Michele Marchianò: përveç vëllimit të lartpërmendur Canti popolari albanesi, shih Michele Marchianò, Poesie sacre albanesi con parafrasi italiana o dialettale la più parte inedite pubblicate da un codice manoscritto della I metà del sec. XVIII, parte prima, Napoli, 1908 dhe Michele Marchianò, "Il Cristiano albanese. (Da un codice manoscritto del XVIII secolo)", në Bessarione, gennaio-marzo 1911, fasc. 115, serie III, vol. VIII, 1911, f. 187-217. Mbi këtë botim të fundit shih Gaetano Petrotta, "A proposito di un Catechismo Albanese del secolo XVIII pubblicato per cura del Prof. Michele Marchianò", në Roma e l'Oriente, anno II, n. 16, febbraio 1912, Roma, 1912, f. 246-259 dhe n. 17, Marzo 1912, f. 303-320. Botimi i plotë i kodikut doli në vitin 1995: shih Nicolò Figlia, Il Codice chieutino, Edizione critica e concordanza a cura di Matteo Mandalà, Palermo-Mezzojuso, 1995.

si edhe të rindërtojmë kontekstin historiko-kulturor që ushquu veprimtarinë e tij intelektuale; materialet e tjera përmbajnë tekstet në dorëshkrim të veprave të Filjes, të shpërndara në arkiva të ndryshëm publikë dhe privatë, që kishin mbetur të pabotuara për një kohë të gjatë. Mes këtyre, përveç teksteve autogafe me dy traktate të shkurtra, njëri historik dhe tjetri liturgjik, gjendet edhe dorëshkrimi me tekstin e veprës *Vajtim' i Zonjës Shën Mëri Virgjërë mbi Malt Kalvarie*, e cila, me sa dimë deri më sot, është e dyta vepër në arbërisht e shkruar nga kryepriifti i Munxifsit⁴.

Ky vëllim përmban botimet kritike të dy dokumenteve, pajisur me riprodhimet fotografike të dorëshkrimeve

⁴ Kemi përgatitur dy botime të kësaj vepre në vitin 2004: Shih Matteo Mandalà, "Mbi Nicolò Figlia-n dhe mbi një vepër të tij të pabotuar: Vajtim' i Zonjës Shën Mëri Virgjërë mbi Malt Kalvarie (1755)", në Alberto Basciani e Angela Tarantino (a cura di), Romania Orientale. Contributi italiani al IX Congresso Internazionale dell'Association Internationale d'Études du Sud-Est Européennes, Tirana, 30 gusht - 3 shtator 2004, vol. XVII, Roma, 2004, f. 181-205. Shih Matteo Mandalà, "Vajtim' i Zonjës Shën Mëri Virgjërë mbi Malt Kalvarie: vepër e pabotuar (1755) e Nicolò Figlia-s", në Studime Filologjike, vol. 3-4, Tiranë, 2004, f. 109-150.

Nicola Figlia: Nikollë Filja
(1693-1763)

originale dhe me riprodhimin diplomatik të teksteve përkatëse dhe synon të vërë në dispozicion të lexuesit shqiptar veptra me vlerë të jashtëzakonshme letrare. Me këtë botim dëshirojmë të nderojmë kujtimin e Nikollë Filjes, njërit prej protagonistëve të ringjalljes kulturore të shek. XVIII, që tashmë konsiderohet nga shumë studiues si "shekulli i artë" i letërsisë arbëreshe dhe njëkohësisht t'i japim publikut shqiptar një vepër me vlera të padiskutueshme letrare e cila hodhi rrënjët e asaj lëvizjeje kulturore që parapriu, përgatiti dhe frymëzoi Rilindjen Kombëtare Shqiptare.

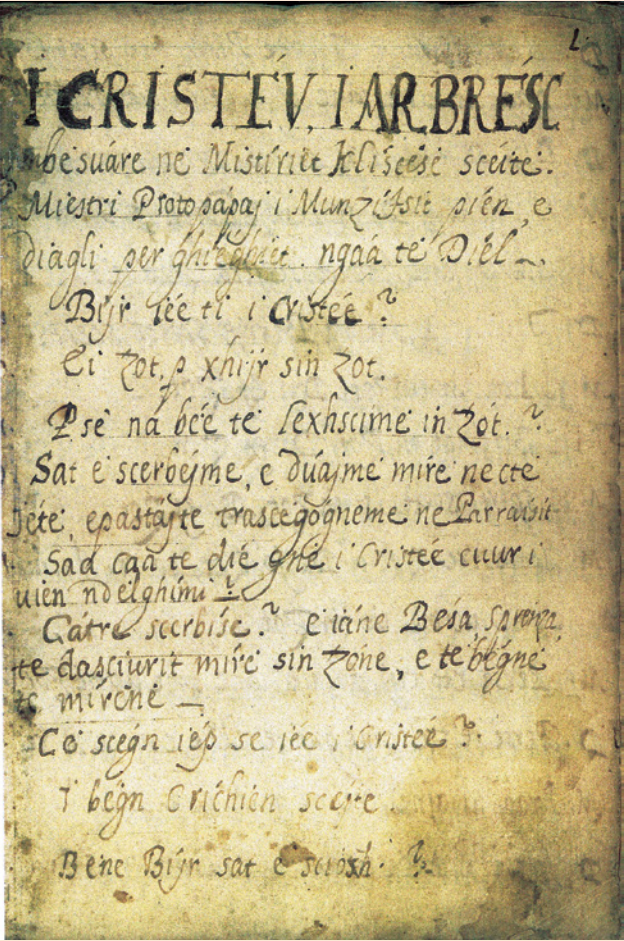
2

Botimi i parë i plotë i *Kodikut të Kieutit* pa dritën në vitin 1995. Arsyet që na nxitën asokohe të përgatitnim atë botim janë ende sot po aq aktuale sa të përligjin këtë botim të ri. Disa syresh janë ngushtësisht filologjike, të tjerat kanë karakter historiko-kulturor: ndër të parat përmendim disa të dhëna të reja dokumentare që kërkojnë një vizion të ri ekdotik në mënyrë që të hidhet dritë në vendin që zënë këto tekste në historinë e shkrimeve shqipe të shek. XVIII. Për më tepër që sot disponojmë dorëshkrimet origjinale autografe të Filjes.

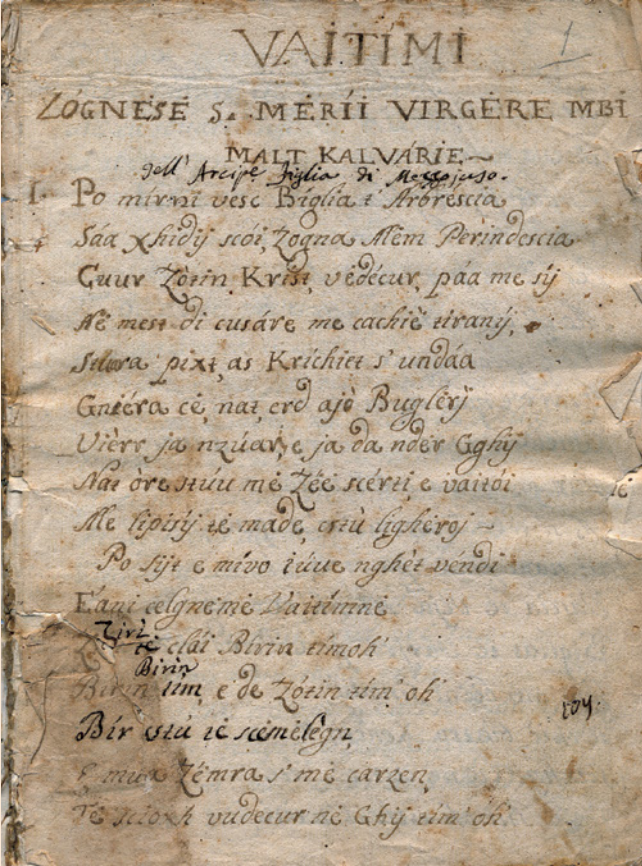
Në fakt botimet e mëparshme të *Kodikut*, qoftë ato të pjesshme të përgatitura nga Michele Marchianò, qoftë ato që u përgatitën mbi bazën e të parave pa shqyrtuar drejtpërdrejt dorëshkrimin origjinal, përfshirë aty edhe botimi ynë i vitit 1995 që u krye mbi një fotokopje të keqe të dorëshkrimit, janë të pamjaftueshme nga pikëpamja e rreptësisë filologjike dhe gjithësesi të paplota, madje ato vetë hapin ndonjëherë probleme, pasi vështirësojnë përcaktimin e saktë të burimeve dhe rindërtimin e marrëdhënieve mes versioneve të ndryshme që kemi në dorë, disa prej të cilave nuk janë origjinale.

Nga pikëpamja ekdotike botimet e Marchianò-it paraqesin pasaktësi dhe kufizime qoftë metodologjike, qoftë filologjike (pa folur për kufizimet që burojnë nga mosnjohja e të folmeve arbëreshe të Sicilisë), të cilat kanë komprometuar rëndë rezultatet e punës së këtij studiuesi. Me gjithë meritat e padiskutueshme të Marchianò-it në zbulimin dhe botimin e disa veprave të panjohura më parë, duhet thënë se pikërisht të metat ekdotike të botimeve të pjesshme të *Kodikut* e bënë të nevojshëm botimin tonë të vitit 1995, botim i cili sot është i kapërcyer pasi tashmë disponojmë jo vetëm dorëshkrimin origjinal autograf të *Kodikut*, por edhe tekstin e veprës *Vajtim*, që asokohe nuk njihej dhe që përmban të dhëna të vyera për zgjidhjen e shumë problemeve tekstore.

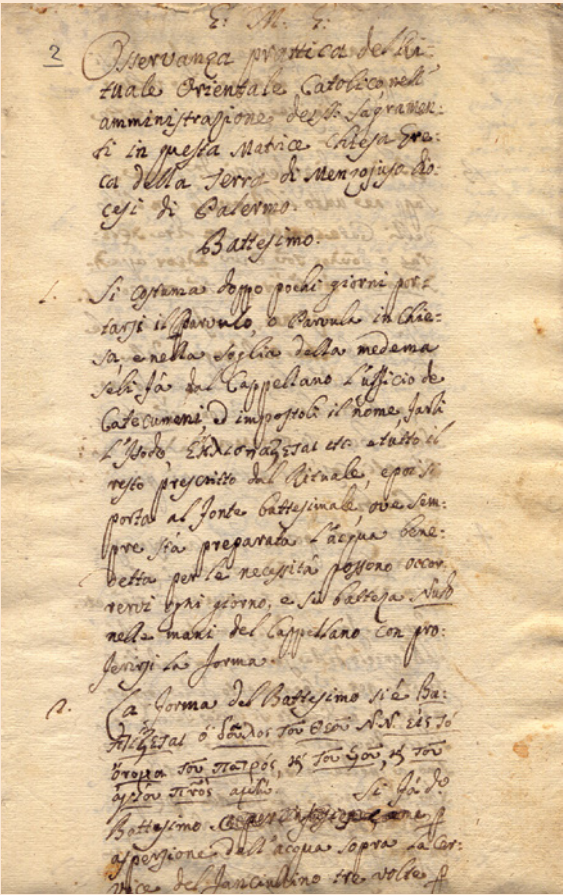
Mes arsyeve të rendit historiko-kulturor nuk mund

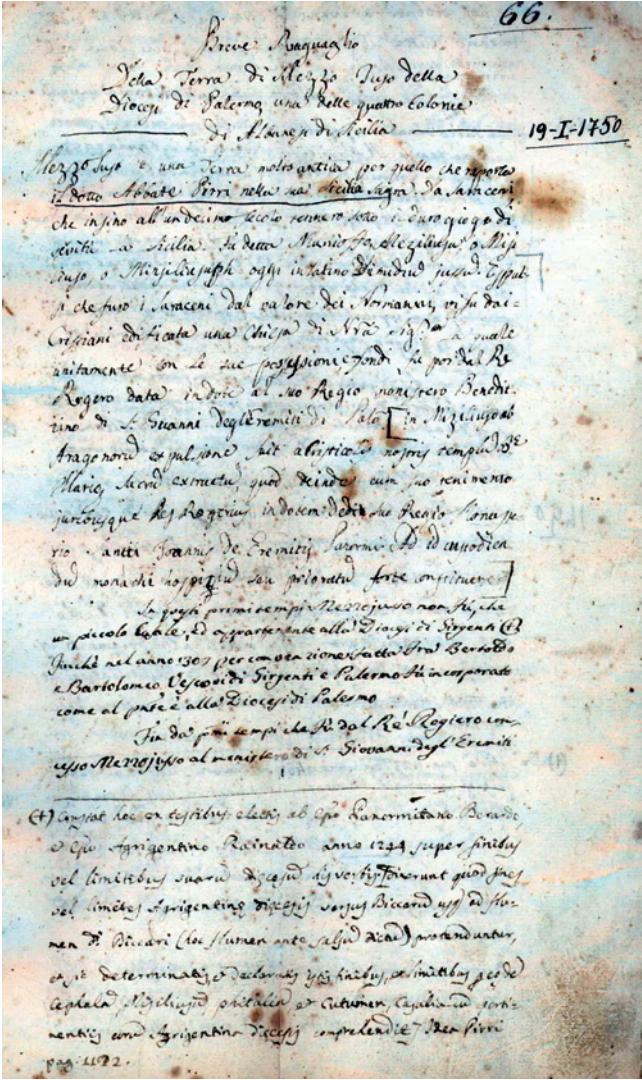
Nikollë Filja, *I krishteu i Arbresh* (Kodiku i Kieutit), f. 1r. Biblioteka Apostolike e Vatikanit.

Nikollë Filja, *Vajtim' i Zonjëse Shën Mëri Virgjërë mbi Malt Kalvarie*, f. 1r. Arkivi i Laboratorit Albanologjik „Antonino Guzzetta“, Katedra e gjuhës dhe e letërsisë shqipe, Università di Palermo.

Nikollë Filja, *Osservanza pratica del Rituale orientale*, f. 1r. Arkivi historik i Horës së Arbëreshëve. Fondi II – “Seminario italo-albanese”, seria 6, nr. 3, dosja n. 216, fash. 3.

Nikollë Filja, *Breve ragguaglio*, f. 1r. Arkivi historik i Horës së Arbëreshëve. Fondi II – “Seminario italo-albanese”, seria 6, nr. 3, dosja n. 216, fash. 3.

të mos përmendim rrjetin e dëndur ndërtekstor që lidh, nga njëra anë, tekstet e Filjes me ato të veprave të tjera bashkëkohëse ose të mëvonshme, nga ana tjetër, përhapjen e gjerë që ato kanë pasur në kohë dhe në hapësirë, qoftë kur janë rimarrë me përkthime dhe parafrazime, qoftë kur janë përshtatur në gjuhën e komuniteteve arbëreshe, që përbënin objektin e vërtetë të punës së Filjes dhe të kolegëve të tij, duke krijuar kështu një qark virtuoze dhe pjellor të komunikimit letrar. Jo rastësisht sot mund të pohojmë se këto tekste përbëjnë bazën e letërsisë që u zhvillua nga fundi i shek. XVIII, prej së cilës do të merrte jetë letërsia romantike e shek. XIX.

Pikërisht në këtë perspektivë vendoset synimi tjetër i këtij botimi të plotë kritik të veprave të Filjes: t’u vërë në dispozicion albanologëve një mjet për të vlerësuar drejt procesin historik të letërsisë arbëreshe gjatë një faze kyçe të zhvillimit të saj.

3

Një arsye tjetër e rëndësishme për këtë botim kritik ka të bëjë me realizimin e projektit BETA (BIBLIOTEKA ELEKTRONIKE E TEKSTEVE ARBËRESHE)⁵, që mbështetet mbi regjistrimin e plotë digjital të veprave letrare arbëreshe të shek. XVI-XIX i cili, veç së tjerash, parashikon vjeljen sistematike të thesarit leksikor arbëresh të dëshmuar me shkrim dhe krijimin e një baze të dhënash në formë fjalori historik⁵. Nuk është vendi këtu të ndalemi te dobia e realizimit të këtij projekti. Po mjaftohemi vetëm të theksojmë se me këtë projekt leksikografik ndërthuren studime kritiko-letrare dhe gjuhësore, të cilat falë projekteve të tilla mund të bëhen më të konsultueshme për publikun e gjerë.

Projekti BETA nis me transkriptimin në alfabetin e sotëm të shqipes dhe botimin kritik të të gjitha veprave që qysh nga viti 1592 deri në fund të shek. XIX përbëjnë traditën letrare arbëreshe. Është fjala për vepra që jo gjithmonë janë vlerësuar siç duhet nga kritika letrare edhe për shkak të faktit që na kanë mbërritur në një numër të kufizuar kopjesh, çka e ka vështirësuar konsultimin dhe studimin e tyre të drejtpërdrejtë: disa nga këto vepra që ruhen në dorëshkrim, janë ende të pabotuara dhe thuajse krejt të panjohura. Në të vërtetë gjatë shekullit të shkuar dhe sidomos gjatë pesëdhjetë vjetëve të fundit ka pasur përpjekje për t’i kapërcyer këto vështirësi përmes një veprimtarie të dëndur ekdotike dhe botuese të shumë veprave të autorëve arbëreshë. Mirëpo kësaj veprimtarie i ka mungur një impostim homogjen që duhej të përballonte në mënyrë organike disa aspekte kyçe të përgatitjes ekdotike të teksteve, sidomos ato që kanë të bëjnë me kriteret dhe metodologjinë filologjike në transkriptimin dhe botimin kritik të tyre.

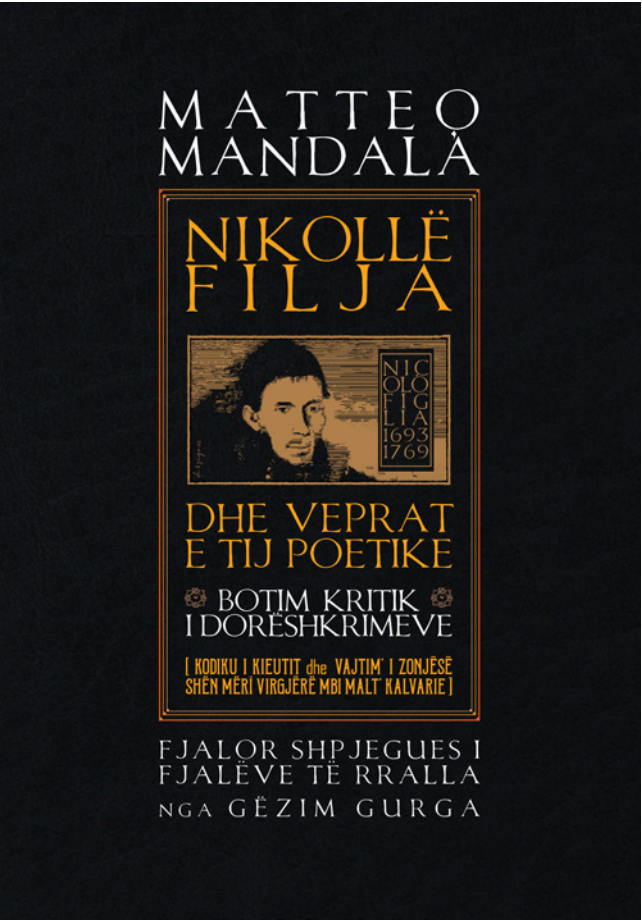
Me këtë aspekt të fundit mjaft kompleks, për shkak të larmisë dialektore dhe të sistemeve të ndryshme alfabetike që hasen në vepra të ndryshme, u mor

posaçërisht Eqrem Çabej⁶, jo vetëm duke paralajmëruar studiuesit për rrezikun e metodave sipërfaqësore të përdorura deri asokohe, por sidomos duke i kushtuar çështjes së transkriptimeve studime të veçanta, që sot shërbejnë si manuale të kritikës tekstore, ndër të cilat kujtojmë botimin kritik të *Mesharit* të Gjon Buzukut⁷, hyrja e të cilit na ka shërbyer si një udhëzues metodologjik për botimin kritik që po i paraqesim lexuesit.

⁶ Shih Eqrem Çabej, “Tekstet e vjetra shqip dhe disa kritere rreth botimit të tyre”, në Buletini i Shkencave Shoqërore, nr. 2, Tiranë, 1959, ribotuar në, Studime gjuhësore, vëll. i VI-të, Prishtinë, 1977, f. 334-336; Po ai, Mbi disa çështje të traditës së shkrimit dhe të drejtshkrimit të shqipes, në Kongresi i drejtshkrimit të gjuhës shqipe, Instituti Albanologjik i Prishtinës, Prishtinë, 1974, f. 119-128, ribotuar në, Studime gjuhësore, vëll. i V-të, Prishtinë, 1988, f. 220-227. Shih edhe studimin tonë “Porosia e papërmbyshur e Eqrem Çabejt dhe filologjia shqiptare në mjedisin arbëresh”, në Matteo Mandalà, Studime albanologjike filologjiko-letrare dhe historiko-kulturore, “Naimi” Studio letrare dhe Shtëpi botuese, Tiranë, 2018, f. 259-272.

⁷ Shih Eqrem Çabej, «Meshari» i Gjon Buzukut (1555). Botim kritik: Pjesa e parë - Hyrje dhe Transliterim; Pjesa e dytë - Faksimile dhe transkribim fonetik, Tiranë, 1968.

(Vijon në faqen 4)

⁵ Për këtë projekt shih Francesco Altimari, Un progetto di concordanze elettroniche di testi letterari albanesi. Origini di una ricerca, në Lingua, mito, storia, religione, cultura tradizionale nella letteratura albanese della Rilindja: il contributo degli Albanesi d'Italia, Atti del XVII Congresso Internazionale di Studi Albanesi (a cura di Antonino Guzzetta), Palermo, 1995, f. 79-82.

(Vijon nga faqja 3)

4

Nëse libri do të arrijë rezultatet e shpresuara, dua ta ndaj meritën me miqtë dhe kolegët që më kanë mbështetur dhe inkurajuar në këtë ndërmarrje. Në veçanti me bashkëpunëtorin, mikun dhe përkthyesin në shqipe të hyrjes së librit, Gëzim Gurga, i cili më nxiti të rishikoja botimet e mëparshme kritike dhe t'i bashkoja në këtë vëllim për lexuesin shqiptar.

Një falënderim të veçantë dua t'i rezervoj mikut të dashur dhe Mjeshtrit të pazëvendësueshëm Francesco Altimari, i cili në vitin e largët 1991 më ofroi mundësinë të merresha me *Kodikun e Kieutit* duke më vënë në dispozicion fotokopjen që Giuseppe Gangale nxori nga origjinali dhe që sot ruhet në Bibliotekën e Universitetit të Kalabrisë.

Së fundi, nuk mund të harroj këshillat dhe sugjerimet e vlefshme të mësuesve të mi të mëdhenj: prof. Riccardo Ambrosini, me të cilin pata nderin të punoja gjatë viteve që kalova si kërkues shkencor në Univeritetin e Pizës, si edhe dy albanologë të shquar, prof. Antonino Guzzetta dhe prof. Francesco Solano, që ndoqën nga afër hapat e mi të parë në lëmin e filologjisë shqiptare. Kujtimit të tyre ia kushtoj këto fjalë falënderimi për mbështetjen dhe këshillat bujare që më dhanë gjatë periudhës së studimeve të mia.

Last but not least, falënderoj shtëpinë botuese Ombra GVG dhe dy miqtë e dashur, Vasilika dhe Gëzim Tafa, jo vetëm se vendosën të mbështetnin një gjerdan botimesh me veprat e klasikëve të letërsisë arbëreshe, pjesë e të cilit është ky libër, por edhe sepse për nga cilësia editoriale ky gjerdan nuk mbetet prapa traditës më të mirë editoriale perëndimore: kontributi i tyre i veçantë qëndron në punën artistike që kurorëzon historinë e një libri.

Komuniteti i Munxifsit që prej kohësh nuk e flet më arbërishten⁸, sot ruan ende shumë tipare të tjera të identitetit historik, etnik dhe kulturor. Ky botim i ri i *Kodikut* një çerek shekulli pas botimit të parë integral, nuk përbën vetëm një homazh për këtë ngulim që dikur quhej si "Athina e arbëreshëve të Sicilisë", por edhe një urim të sinqertë që të rifitojë së shpejti rolin që ka pasur dikur në promovimin e kulturës arbëreshe.

Hora e Arbëreshëvet, janar 2023

⁸ Sipas papasit Onofrio Buccola, studiues i historisë së Munxifsit, ky ngulim arbëresh i Sicilisë e humbi krejt të folmen e vet në vitin 1837 (shih Onofrio Buccola, *La cultura greco-albanese di Mezzojuso, Palermo, 1909, f. 53*). Edhe pse na duket e vështirë të përcaktohet një datë kaq e saktë për një dukuri që do të jetë shtrirë në disa dekada, mund të themi se rreth mesit të shek. XVIII arbëreshët e Munxifsit e kishin humbur të folmen e tyre arbëreshë, fakt që na e dëshmon edhe Nikollë Keta: shih Nicolò Chetta, *Tesoro di Notizie su de' Macedoni, Introduzione di Matteo Mandalà, Trascrizione di Giuseppa Fucarino, Helix Media Editore, Palermo-Contessa Entellina, 2002, f. 500*.

Bota origjinale e Moikom Zeqos

Nga Namik Dokle

Moikom Zeqo është nga të paktët krijues të letrave shqipe që ka arritur të krijojë botën e vet origjinale, shumë dimensionale, të shumëkohëshme dhe, me gjasë, të pavdekshme. Në veprën e tij të jashtëzakonshme, e denjë për studime të thelluara dhe të gjithanëshme, takohemi me historianin e palodhur, kërkues dhe ngulmues mbi tokë e nëntokë, te të vdekurit e lavdishëm dhe viktimat e pangushëlluara, në det dhe në thellësitë e tij të errëta, për të na ndriçuar njëherësh të kaluarën dhe të ardhmen. Takohemi me filosofin e pasionuar në kërkim të thelbit të jetës dhe të vërtetës, me studiuesin e përmasave të papërsëritshme, në kaleidoskopin e të cilit vështrohet çdo skaj dhe cep i jetës njerëzore. Takohemi me poetin e pazakontë dhe me "perandorinë e tij të frikshme të figurave" (Bedri Islami). E po aq e ndritshme sa galaktika e tij poetike, është edhe proza e tij që vetëtin në liri të plotë: e lirë nga skemat dhe tabutë, e lirë nga gënjeshtat dhe hamendjet, e lirë nga grackat dhe poshtërimet e politikës, e lirë nga pushteti dhe shtrëngesat e çdo gjëje që është shkruar deri më tani, qoftë edhe nga emrat gjenialë. Me erudicionin e tij, Moikom Zeqo vë pikëpyetjen e tij në çdo gjë dhe për çdo gjë, për të ardhur tek e vërteta e të gjithë të vëtetave.

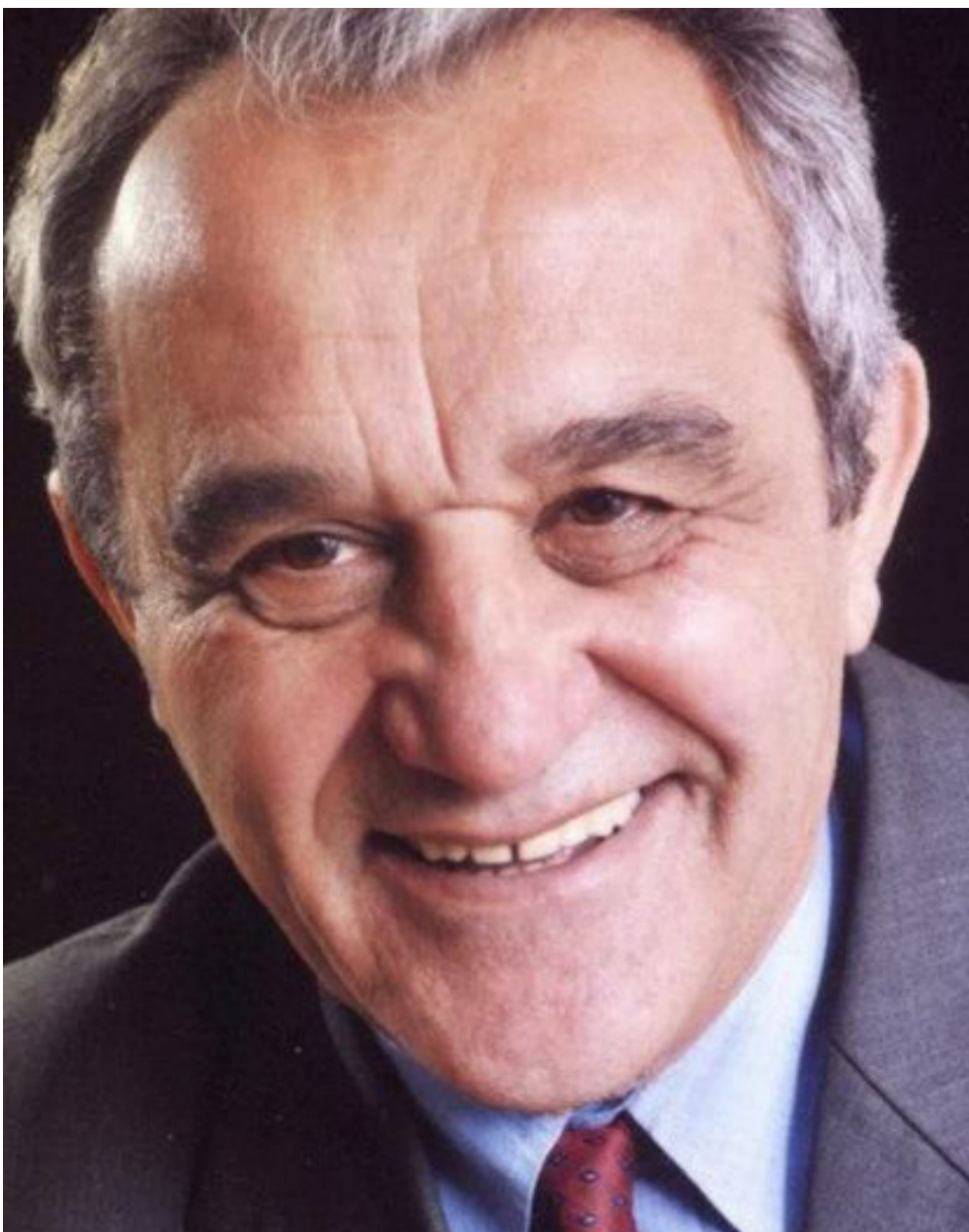
Për veprën e tij është shkruar e do të shkruhet edhe më shumë në të ardhmen. Poetika, eseistika, proza dhe publicistika e Moikom Zeqos ngërthen, në vetvete, gjithë botën tonë; aty gjen jetën dhe kundërtjetën, përballjen e kulturës me antikulturën, njerëzoren përkundërt jonjerëzores. Vepra të tilla si përmbledhjet poetike disavëllimshe "MISHELANEAT", "apo librat e tjerë si:

- Blici i engjëjve
- Sagë palimpsestesh-Anima mundi

- Libri i sinopseve
- Vetullat hyjnore
- Grishja e Florimontit
- Kështu foli Mona Liza
- Mjeshtri i labirinthit
- Letra në errësirë
- Futuristë në mungesë
- Papagajtë e Nembrotit
- Eunukët ëngjëllorë
- Centauri i ri;

... janë ajo botë e madhe, e krijuar nga Zeqo, të cilën ai na e la ne dhe, siç ka shkruar diku..."do të vijë një ditë e fundit, ditë e ngushëllimit; unë do t'ju nxjerr një nga librat e mi si një kuti cigaresh, në ritin mortor, dhe do u them: Ndizeni një!..." Duket që ai e ka parandjerë se vepra e tij do të vijë gjithnjë e më afër nesh, më afër njeriut, edhe pse në të lëvrijnë edhe ëngjëj edhe djaj, centaurë dhe

minotaurë, qengja dhe pantera, meduza dhe krimba shiu.

Analizat e të gjitha këtyre veprave të bëra me profesionalizëm dhe kulturë, me përgjegjëshmëri dhe vëzhgime të thukta estetike nga shumë studiues të letërsisë, kanë arritur të zbulojnë ide dhe pamje të reja, domethëniet filosofike dhe ekzistencialiste, figurshmërinë e patjetërkund të veprës poliedrike të Moikom Zeqos, te papriturat e shpirtit të tij si prodhues dhe konsumues i letërsisë. Megjithatë e vështirë të realizohet kjo gjë në rastin e Moikom Zeqos, për faktin e lidhjeve organike jetë-vepër tek ai, por edhe për atë çka ka theksuar poeti Wayne Miller se, "imazhet dhe metaforat e Zeqos grumbullohen dhe ngatërrohen për të formuar labirinte marramendëse gjuhësore." Është kjo ndjenjë e ekzotazës tjerëse që të jep një kënaqësi hipnotizuese kur lexon librat e tij. E gjithë kjo buron nga alkimia e gjurmimeve të reja letrare, nga eksperimente të guximshme, vizione të reja letrare dhe, mbi të gjitha, nga zbulimi i shpirtit të një kohe të tërë të pakohë.

Të lexosh Miokomin nuk është e lehtë, duhet të lodhesh, të të djerësisë truri, të tronditet mendja, të hapësh sytë dhe të futesh në botëra të panjohura më parë. E në këtë udhë, mos u tremb, Miokomi të kap përdore e të udhëheq, në errësirë dhe rrëpirë, si dikur Virgjili udhëhoqi Danten nëpër Ferr. Në dalje, të jesh i sigurt, Moikomi të nxjerrë në dritë, ashtu si në rininë e tij nxirrte amforat nga fundi i errësirës detare në dritën e diellit.

Zeqo, si askush tjetër, energjikisht rizgjon nga letargjia kujtesat historike, jo vetëm shqiptare, por edhe ballkanike e më gjërë. Për të kozmosi është një mjedis njerëzor, krejt i zakonshëm dhe, duke e lexuar, ndjehemi si në rrugët tona të përditëshme. Ndëkohë ai ngulmon në shkrimin e një letërsie ndërqytetare, me sharm botëror, duke shpjeguar raportet psikoanalitike që ndjekin rregullsinë dhe ligjshmërinë globaliste dhe autentike të popujve në të gjitha kohërat. Në konceptin e Moikom Zeqos ekziston një lidhje e përherëshme ndërmjet mitikes, epit të shkruar dhe gojor, me kohërat e sotme dhe në vazhdimësi. Shpesh herë vepra e tij synon të marrë pamjen dhe përmbajtjen e një ngrehine enciklopedike.

Është nga të rrallët arkeologë diturak, që synon të zbulojë çdo gjë shqiptare, ta pastrojë nga myku, pluhuri, apo bëzhdilet e kohërave dhe të na e ofrojë të bukur e të pastër, në dritën e artit madhor. Si e shpjegon poeti Miller, "Zeqo përpiket të artikulojë për hir të pasardhësve, shtrirjen e tij të plotë në rrënjët e kulturës shqiptare dhe mesdhetare- ashtu si dhe shtrirjen e plotë të rrënjëve të kësaj kulture në të."

Moikom Zeqo, duke qenë:

- mendimtar i thellë i të ardhmes,
- gjithnjërendës i modernes në poezi,
- mjeshtër i temave liriko-sociale,
- antiskematik dhe antiprovincial në art,

... ai, në të njëjtën kohë, është edhe i pakrahasueshëm në sistemin metaforik të poezisë së tij. "Këtë perëndim të diellit, mbi Currila, shkruan, " e shpall si ESTETIKË HYJNORE të shpirtit." Dhe më tej: "Kapem pas qerpikut të hënës, si i rëni në det mbas litarit të shpëtimt..." për të ardhur deri te lirizmi i paskaj në vargun: " Ah, fëminia ime,- me erë mendre dhe borziloku,- me personazhe si gjysmëzota!" Kondensimin poetik dhe filozofik të veprës së tij, figurshmërinë befasuese, zbulimet drithëruese, rallë hasësh në autorë të tjerë.

Do të shtoja edhe një tipar tjetër të Moikom: Ai është studiuesi dhe

promovuesi më dashamirës dhe më i sinqertë i emrave të mëdhenj të letrave shqipe, që nga Budi, Migjeni, Kadare, Lasgushi, Reshpja etj. Ka, natyrisht, studiues të shquar të letërsisë shqipe, por për sa i përket letërsisë së krahasuar, Moikomi është në krye të rendit dhe i pakrahasueshëm.

Duke lexuar Moikom Zeqon, bindemi se e ardhmja nuk është më ajo që ishte. Diçka krejt tjetër e pret këtë botën tonë. Dhe për këtë, ai na bind duke e parë botën në një projekcion tredimensional: dimensionin e mendimit, dimensionin e ndjenjës dhe dimensionin e perspektivës, drejt të cilit na ka grishë me veprën e tij të paharruar.

Njeri qesh e njeri jam, njeri tjetër këtu s'kam. “Kjo që do t’ju rrëfej, ka ndodhur shumë kohë më parë, që kur s’mbahet mend...” Kështu e fillonte përrallën nëna jonë, Sofia, që ndjesë i pastë shpirti ku i ka rënë, atje, në Dherin e Bardhë, në Prenjës, ku janë varrezat, edhe të fshatit, edhe të qytetit, Pastaj ajo na rrëfente se një ditë dimri ndajnate, gratë e fshatit malor, mu atje ku fillonte qielli, kishin vajtur për të bërë dru dhe se njëra prej tyre, një nusë e re një vit e martuar, pasi kishte ngarkuar drutë, nuk kishte mundur të ngrihej se kishte qenë me barrë dhe se ajo e gjora kishte patur turp t’u kërkonte ndihmë grave të tjera, prandaj kishte mbetur aty, e kishte zënë muzgu, e kishte zënë nata, e kishte zënë terri i zi, deri sa kishte dalë një hënë dimri, e verdhë po e po, por edhe e ftohtë, e më pas kishin filluar të lëvizin nëpër pyll shtazëria. Sipas rrëfimit të nënës sonë, asaj nuses së re i kishte vajtur lepuri për ta ndihmuar. Ai i shuari e kishte pyetur se ç’bënte aty dhe nusja e re i kishte thënë se ishte me barrë dhe s’mund të ngrihej. Atëhere lepuri i kishte thënë të kapej pas bishtit të tij, por bishti i lepurit qe këputur dhe nusja kishte mbetur aty, rënë, me dy barra mbi vete: fëmijën në bark dhe drutë në kurriz. Pakëz më vonë i qe afruar për ta ndihmuar edhe dhelpra, por edhe bishti i saj qe këputur. Pas dhelprës, rrëfente nëna jonë, i qe afruar baba Ariu, që i qofshim falë, edhe ai për ta ndihmuar nusen e re, mbetur në mes të pyllit një natë të ftohtë dimri, me një hënë të verdhë, por edhe ajo shumë e ftohtë. Edhe baba Ariu e kishte pyetur nusen e re se ç’bënte aty dhe ajo e shkreta ia kishte qarë hallin. Pastaj, ashtu si lepuri dhe dhelpra më parë, baba Ariu i kishte thënë të kapej pas bishtit të tij dhe hopa, e kishte ngritur menjëherë. Pasi e kishte ngritur, i kishte thënë që, nëse do të lindte djalë, t’i rronte dhe ta kishte me shëndet e jetë të gjatë, ndërsa po të lindte vajzë, emrin t’ia vinte Rostani dhe t’ia falte atij, baba Ariut. Mirë, i kishte thënë nusja dhe, nëpër dritën e hënës, kishte drejtuar rrugën për t’u kthyer në fshat.

Ne e dinim që këtu mbaronte pjesa e parë e përrallës. Dinim gjithashtu se në përfundim të kësaj pjese, nëna jonë Sofie i hidhte një sy zjarrit, e ushqente atë me ndonjë shkarpë dhe rregullonte shaminë e kokës. Edhe ne pas saj të bënim dy-tri levizje çmpirëse, për t’u përqëndruar përsëri tek sytë e zinj në fytyrën e saj të bardhë. Mu në këtë moment ajo e kuptonte se duhet të fillonte rrëfimin e pjesës së dytë të përrallës dhe merrte përsëri pozicionin e rrëfimtares. Atëhere ne e denim se nëna jonë Sofie do të na fliste me ritëm dhe stil të veçantë dhe kur na fliste kështu, me ritëm dhe stilt ë veçantë, nëna jonë Sofie ishte ndryshe, sikur kishte ardhur nga ndonjë kohë dhe vend tjetër, të na tregonte përrallën e saj për Rostanisë dhe të ikte përsëri.

Në pjesën e dytë nëna jonë Sofie na rrëfente se, pasi kishte kaluar shumë kohë dhe Rostania ishte rritur, ajo dilte të luante kasollash me fëmijët e tjerë të fshatit. Një ditë andej kishte kaluar Baba Ariu, i cili ishte ndaluar përpara saj, e kishte pyetur si e kishte emrin dhe ajo i kishte thënë se e kishte emrin Rostani. Ai e kishte uruar: “Më rroftsh moj bijë!”, siç urojnë prindërit e gjyshërit dhe e kishte porositur që, kur të shkonte në shtëpi, t’i kujtonte nënës bisedën me atë, baba Ariun, kohë më parë, në një natë të ftohtë dimri, kur ajo ishte nuse e re, me barrë, dhe kishte mbetur e vetme në pyll. Rostania nuk i kishte thënë gjë nënës atë mbrëmje, nga që kishte vajtur e lodhur në shtëpi, kishte harruar dhe e kishte zënë gjumi. Edhe baba Ariut ashtu i kishte thënë ditën tjetër, se kishte vajtur e lodhur në shtëpi, kishte harruar dhe e kishte zënë gjumi. Pasi Rostania kishte harruar edhe herën e dytë, rrëfente nëna jonë Sofie, baba Ariu i kishte dhënë asaj tri kokrra mollë që t’i fuste në brez. Kur ta hiqte atë për të fletur gjumë, do të gjente mollët dhe do të kujtohej për porosinë e baba Ariut. Herën e tretë, kur kishte hequr brezin për të fletur, Rostania kishte gjetur mollët që i pat dhënë baba Ariu, ishte kujtuar për porosinë dhe ia kishte thënë nënës së vet

SKËNDER KARRIQI

ROSTANIA (ose përralla e refuzimit të totemit)

ç’i kishte thënë baba Ariu. Nëna ishte kujtuar për atë bisedë kohë më parë, në një natë të ftohtë dimri dhe i kishte thënë Rostanisë që t’i thoshte Baba Ariut: “Ku ta gjejë, le ta marrë”. Nëna jonë Sofie e mbyllte pjesën e dytë duke na rrëfyer se, me të dëgjuar atë përgjigje, baba Ariu e kishte marrë Rostanien dhe e kishte çuar në shpellën e tij, ku ajo kishte jetuar për një kohë të gjatë bashkë me të.

Gjatë rrëfimit të pjesës së dytë ne gjenim momentin të merrnim pak frymë, kur nëna jonë Sofie rrëfente në mënyrë të përsëritur, fjalë për fjalë, dy harresat e Rostanisë për t’i kujtuar nënës së vet porosinë e baba Ariut, kohë më parë, në një natë të ftohtë dimri, kur ajo, nëna e saj, ishte nuse e re, me barrë, dhe kishte mbetur e vetme në pyll. Ajo që ne nuk e kapërcenim dot ishte lehtësia (nga ato lehtësitë e papërballueshme, për të cilat flet Kundera në romanin e vet) me të cilën nëna i thotë që ajo vetë, Rostania, t’i thoshte Baba Ariut: “Ku ta gjejë, le ta marrë”. E shkreta Rostani, nuk e dinte që fjala ishte për vetë atë; ishte ajo vetë që diku do të gjendej dhe atje ku dhe kur të gjendej, do të merrej (do të rrëmbehej). Pra, në thelb, ishte ajo vetë porosia e Baba Ariut, kohë më parë, në një natë të ftohtë dimri... Ndërkohë që ne e përjetonim në këtë mënyrë një mospërputhje të figurës së nënës së Rostanisë me figurën e nënave të tjera, nëna jonë Sofie ishte bërë gati të fillonte rrëfimin e pjesës së tretë, që do të thotë së ajo ishte vënë në pozicionin e rrëfimtares dhe ne, me ndjesinë e ritmit dhe stilit të veçantë të rrëfimit, ishim shndërruar përsëri në dëgjues, gjithë sy e veshë.

Pjesën e tretë të përrallës nëna jonë Sofie e vazhdonte duke na rrëfyer se një ditë prej ditësh ishin kthyer në fshat ushtarët që kishin qenë në shërbim të të Parit të Vendit dhe se me ta ishte kthyer edhe vëllai i Rostanisë. Me të hyrë në shtëpi, ai kishte pyetur për motrën e vet dhe nëna i kishte thënë se Rostanien e kishte marrë baba Ariu motmot e më shumë. Atëhere vëllai kishte dalë nëpër male e pyje për të gjetur motrën që i kishte marrë baba Ariu dhe kishte gjetur gjurmet e pas tyre kishte gjetur shpellën, ku bashkë me Ariun, motmot e më shumë, rrinte edhe motra e tij, Rostania. Ai i ishte afruar shpellës, kishte pritur kur baba Ariu të dilte dhe ky të hynte të takonte motrën. Një ditë, pasi baba Ariu kishte dalë, ky kishte hyrë në shpellë dhe e kishte takuar motrën. Kur baba Ariu qe kthyer, Rostania kishte vonuar ta hapte shpellën, deri sa e kishte fshehur vëllanë në një cep të errët të saj. Pasi kishte hyrë në shpellë dhe kishte nuhatur, baba Ariu ishte dyshnisur dhe i kishte thënë Rostanisë:

“Rostani a bi/ Vjen era njëri/”. Rostania kishte bërë sikur nuk e kishte dëgjuar dhe baba Ariu i kishte thënë përsëri: “Rostani a bi/Vjen era njëri/. Atëhere, me krenari, Rostania i ishte përgjigjur: “Njeri qeshë e njeri jam/ Njeri tjetër këtu s'kam/”. Baba Ariu qe kujtuar se motmot e më shumë jetonte me një njeri dhe kishte dalë përsëri në pyll. Menjëherë pas kësaj, Rostania me vëllanë kishin përmbysur të gjitha enët: pjata, lugë, sita, korita, tepsi, kusí, që ato të mos flisnin kur të kthehej baba Ariu. Por në nxitim e sipër, kishin lënë pa përmbysur një lugë të vogël shtrembaluqe dhe kur baba Ariu ishte kthyer më vonë me një çjap të zi për brirësh duke thirrur në të këndua e në të gëzuar: “Rostani a bi/Hape derën ti/Solla capn e zi/, ajo luga e vogël që kishte mbetur e papërmbysur, mezi kishte drejtuar llafet dhe kishte arritur të thoshte: “Mori vlai e koi” (“E mori vllai e shkoi”). Në fillim baba Ariut i dëgjohej se luga shtrembaluqe po i thoshte: “Po lan kokën”, por më pas ai e kishte kuptuar gjuhën e saj dhe i kshte hipur çjapit për të ndjekur motrën me vëllanë, duke thirrur në të qarë e në të gjëmuar: “Çjap ta hamë e çjap ta pimë/Rostanien ta arrijmë/. Rostania kishte marrë me vete sapunin, krehërin dhe pasqyrën. Kur baba Ariu me çjapin po i arrinin, për herë të parë, ajo kishte nxjerrë sapunin, e kishte hedhur pas shpinë dhe më të ishte bërë një baltë e madhe, që baba Ariu me çjapin mezi e kishin kaluar. Kur baba Ariu me çjapin po i arrinin përsëri, për herë të dytë, ajo kishte nxjerrë krehërin, e kishte hedhur pas shpinë dhe më të ishte bërë një pyll i dendur me shkurre, që baba Ariu dhe çjapi mezi e kishin kaluar. Kur baba Ariu dhe çjapi për pak dhe po i arrinin, për herën e tretë, ajo kishte nxjerrë pasqyrën, e kishte hedhur pas shpine dhe e gjithë udha pas tyre më të ishte bërë akull e kallkan, sa baba Ariu dhe çjapi mezi e kishin kaluar. Ndërkohë që ata, baba Ariu dhe çjapi ishin vonuar duke kaluar pengesën e fundit, Rostania me vëllanë kishin arritur në të hyrë të fshatit dhe kështu vëllai e kishte kthyer motrën në shtëpi. Nëna jonë Sofie e pëfundonte përrallën duke na rrëfyer se që atë moti baba Ariu ishte zemëruar me njerëzinë. Ndërsa Rostaninë kishte ardhur dhe e kishte marrë nuse me në një kale të bardhë, një trim me yll në ballë.

Sot, kur mendoj për këtë përrallë, temën e saj më vjen ta shoh lidhur me hijen totemike të Ariut. Argumentet i gjej në rrëfimet e të vjetërve apo bisedat me ta, të cilët, pothuajse në të gjitha rastet, kur bie fjala për këtë kafshë të fuqishme të pyjeve tona, e quajnë jo thjesht *Ariu*, por *baba Ariu*, duke treguar shenja të qarta respekti dhe adhurimi për të. Në fakt, përralla: “Rostania”, më shumë se sa për konfirmimin e një totemi, flet për refuzimin e

tij, ndoshta në një moment ndërgjegjësimi për pengesën e mendimit apo zakoni totemistik dhe praktikave të tilla, në një moment shkëputjeje përfundimtare të njerëzve prej varësisë apo kushtëzimit të faktorëve natyrorë, në një fazë të hershme të zhvillimit të tyre, në kushte të veçanta hapsinore. “Njeri qeshë e njeri jam/Njeri tjetër këtu s'kam”/. Kjo përgjigje në vargje e Rostanisë ndaj baba Ariut, ndoshta mund të interpretohet si moment i refuzimit të totemit dhe madje i shkatërrimit të tij, duke qenë në të njëjtën kohë edhe një konfirmim apo lartësim i diferencuar i qenies njerëzore, në raport me botën shtazore. Në këtë përrallë nuk del fare figura e babait, çka të bën të mendosh se ajo lidhet me kontekste historike të erës materiarkale. Nga ana tjetër, rrëfimi në fillim për një grup grash që shkojnë në mal për të bërë dru një mbasdite të ftohtë dimri, e lëkund këtë ide. Interesante duket në këtë përrallë edhe figura e vëllait, i cili, sapo kthehet në shtëpi pas një mungese të gjatë, pyet për motrën Rostanie dhe kur merr vesh ç’i kishte ndodhur, bëhet shpëtimtari i saj, por pa ofruar të dhëna që ti të mëndosh për një dashuri thjesht vëllazërore. Në mbyllje të përrallës Rostaninë vjen dhe e merr nuse me një në një kalë të bardhe, trimi me yll në ballë. Gjithsesi, hija e një ndjenje inçestuale të vëllait ndaj motrës të mbetet në mendje.

Nuk ka shumë kohë që një shok universiteti, Roland Berhami, me të cilin i kemi biseduar shumë herë ide të tilla, më rekomandoi si referencë librin e Aristidh Kolës: “Gjuha e Perëndive”, përkthyer prej greqishtes nga Spori Xhai, botim i “Plejad” 2003, ku në faqen 187 të tij thuhet: “*Në fillim ky emër Ardem ose Ardam i perëndeshës* (Artemisës-shënimi im, S.K.) *krijoi një sërë vetish shtesë dhe një cikël të dytë mitologjik, do të guxonim të thoshim. Bie fjala, në Arkadi, por edhe në Atikë, Artemisi dhe kulti i saj lidhen me ariun, ndaj janë krijuar shumë variacione për ariun e shenjtë të perëndeshës dhe për metamorfozat e saj të ndryshme. Përsa i përket Arkadisë, a do të mund të supozojmë se emri kombëtar Arkadi, që ka lidhje me Arkadët e Ilirisë, lidhet me ariun...*”. Në fjalorin e tij mitologjik, shtëpia botuese “8 Nëntori”, Tiranë 1987, doc. Todi Dhama , ndër të tjera, thotë se kafshët e kultit të perëndeshës Artemis ishin kryesisht dreri dhe arusha. Ndërsa Barbara Colonna, në fjalorin e saj mitologjik, “Toena” 2005, thotë se Artemisa ishte perëndi e gjuetisë, e kafshëve dhe e hënës dhe se kapërcente malet e Arkadisë e shoqëruar nga nimfat e saj, por se kafshët e shenjta për të ishin dreri, qeni dhe derri i egër.

Viset ku është rrëfyer dhe ndoshta rrëfehët edhe sot përralla e Rostanisë, përkojnë me malësinë e Sopotit, Polisit, Stravanit, Farretit, Stranikut, deri poshtë Luginës së Shkumbinit, në Karkavec, Bërzesh të Qukës, Xhyrë, Dardhë dhe janë pjesë e Nënprefekturës së Librazhdit. Banorët e lashtë të këtyre fshatrave dhe zonave kanë qenë kandavët ilirë, për të cilët arkeologët dhe historianët thonë se i besonin kultit të Dianës, pëndryshe Atremisës në mitologjinë greke, së cilës i kishin ngritur edhe një tempull ku i faleshin asaj. Në vitin 1916 arkeologët austriakë Prashniker dhe Shober zbuluan në Babje të Librazhdit një pllakë me mbishkrimin: “*Diana Augusta Candaviensis*” (*Diana Mbretëresha e Kandavëve*), e cila mendohet se është pjesë e sanktuarit të tempullit të Dianës, përndryshe Artemisës në mitologjinë greke, që si kafshë të shenjta të saj, ndër të tjera, kishte edhe ariun.

Nisur nga të dhënat e mësipërme mund të thuhet se hija totemike e baba Ariut ka rrënjë të vjetra, antike, që lidhen me kultin e Artemisës, perëndisë së gjuetisë, të kafshëve dhe të hënës tek ilirët kandavë të këtyre trevave dhe që më vonë, gjatë pushtimit romak, del sipas mitologjisë romake, me emrin përgjegjës Diana. Përralla e Rostanies përkon me momentin e refuzimit të këtij totemi, ndër të tjera, edhe për shkak të nevojës së brendshme për diferencim në nivel statusi (njerëzor), në kushtet e një jetë pothuajse të shkrirë me natyrën, çka është arsyeja pse njeriut i duhej ta shquante veten. Në këtë kuptim, përralla për Rostaninë është një akt i lashtë shquarje dhe diferencimi, fiksuar nga memoria njerëzore në një trajtë të tillë përralle, mu në ag të qytetërimit.

Për romanin e shkrimtarit Visar Zhiti *Këpuca e Aktorit* (botim i “Onufrit”, Tiranë 2022) mund të thuhet vërtet shumë, sepse kumtet e tij janë nga më të ndryshmet, siç edhe është venë gjerësisht në dukje nga kritika. Kështu ajo mund të merret fare mirë si metaforë e rrugëtimit të çalë të Shqipërisë «me një këpucë» përgjatë historisë së saj, ajo mund të konsiderohet nga pikëpamja e gërshetimit të stileve të ndryshëm, e po ashtu edhe nga prania e elementeve autobiografike.

Por këtu dua të ndalem në një këndvështrim të veçantë, duke e parë si një ndërthurje e rivalitet ndërmjet:

- “rrugës së hirit hyjnor” (*grace*)
- dhe “rrugës së natyrës”.

Këto kategori të botëkuptimit kristian janë përdorur e shtjelluar prej kohësh nga mendimtarë e filozofë të ndryshëm, dhe posaçërisht nga danezi Soren Kierkegaard (1813 - 1855). Dhe ndërsa lexoja librin e Zhitit, më risilleshin në kujtesë këto tema dhe mënyra si i ka trajtuar ato regjisori Terrence Malick në filmin e tij të famshëm të vitit 2011 *The Tree of Life*. Kjo vepër u konsiderua në masë nga kritikët si një arritje unike, dhe e njëjta gjë mund të thuhet edhe për romanin që po analizojmë këtu.

Sipas Kierkegaard rruga e natyrës është një mënyrë të jetuari ku vetja është tërësisht në qendër, me synimin për të arritur objektivat me çfarëdo mjeti, me konkurrencë të tipit “ose do të shtypësh të tjerët, ose do të shtypesh vetë”, pra “ose ti, ose unë”, dhe me hakmarrje të pamëshirshme ndaj çdo cënimi që mund të pësosh prej të tjerëve, d.m.th. ajo që Zhiti e quan diku në roman “pamëshirshmëria e kohës”. Me fjalë të tjera kuptimi i “rrugës së natyrës” në këtë kontekst është disi ikundërt me kuptimin e fjalëve “e natyrshme” apo “natyrore” të cilat i përdorim në jetën e përditshme për të shenjuar normalen apo të zakonshmen.

Rruga e hirit hyjnor,

nga ana tjetër, është mënyra e të jetuarit duke e parë jetën si dhuratë, duke venë në qendër të saj jo veten, por të mirën e të tjerëve, me mirënjohje, me dashuri, me tolerancë, me kërkim drejtësie (por kurrë hakmarrjeje) e mbi të gjitha me mëshirë e falje, duke i përhapur e rrezatuar këto sa të mundesh rreth teje. Kjo rrugë mund të shihet edhe si një lloj nostalgjie, ose etjeje për të gjetur vendin tënd në jetë, atë për të cilën je krijuar, dhe ku gjërat janë ashtu si duhet të jenë.

E rëndësishme për mua është se këtë Hektori, si personazhi kryesor, e përfaqëson në roman po aq sa edhe Shqipëria me përpëlitjet në rrugëtimin e saj qysh në krye të herës. Edhe në sensin e tri kohëve, është qartësisht e dukshme se të tre brezat e familjes Tomorri e përfaqësojnë këtë etje për rrugën e hirit, për të qenë në vendin që u takon, *to feel home*.

Dua të theksoj veçanërisht këtu se autori në jetën e tij e ka bërë me vendosmëri zgjedhjen në favor të rrugës së hirit, siç është evidente për të gjithë ata që kanë privilegjin ta njohin nga afër. Ai është dëshmi e gjallë e mënyrës së të jetuarit me hir, gjë që duhet të jetë një frymëzim e inkurajim për ne të gjithë.

Ndërkaq në libër të dy rrugët ndërthuren me mjeshtëri, me stilin narrativ dhe monologjet e tipit të “përroit psikik”, të cilat u lejojnë heronjë kryesorë të secilës pjesë, në thelb Moisiut dhe Hektorit, gjykime për çka ndodh përreth e për karakteret me të cilët ata ndeshen e ndërveprojnë gjatë jetës.

Tashti, dihet se jeta e çdokujt, dhe e çdo vendi e shoqërie, i ngërthen të dyja këto rrugë, pavarësisht se në shumë raste rruga e natyrës është mbizotëruese, por qëllimi është që ajo të jetë sa më e pakët përkundrejt rrugës së hirit. Kështu p.sh. në libër vihet re se gjatë jetës së Moisiut, pra në kohën e mbretërisë, këto janë dukshëm në një harmoni më të madhe dhe hiri është

Një vështrim ndryshe për romanin “Këpuca e aktorit”, i Visar Zhitit

DY RRUGËT E NJË KËPUCE

Nga Dr. Ernest Nasto, Chicago

Romani “Këpuca e aktorit” i shkrimtarit Visar Zhiti është pritur mjaft mirë dhe nga lexuesi shqiptar në SHBA.

Autori ka qenë i ftuar në dy takime të mëdha, i pari në shtetin e Miçiganit, në Detroit, në Qendrën Kulturore “Nënë Tereza”, ku komuniteti shqiptar është i fuqishëm dhe kulturëdashës, ruajtës i gjuhës dhe i traditave, dhe tjetri në shtetin e Ilinoit, në Çikago, në Bibliotekën e “Downers Grove”, organizuar nga “Klubi Shqiptar i Librit”.

Ndërkaq takimin e ka përshëndetur dhe Presidenti i Shoqatës së Shkrimtarëve Shqiptaro Amerikanë në New York, Adi Mehmeti dhe priten takime të tjera në shtete të tjerë..

Shumë nga diskutimet dhe artikujt kritikë kanë dalë dhe në median e diasporës.

Shkrimi i Dr. Ernest Nasto, pedagog në Fakultetin Ekonomik në Tiranë, i specializuar në Francë, tani ekspert i politikës dhe shoqërisë amerikane, në Çikago, të tërheq vëmendjen për një vështrim ndryshe dhe për porositë e vlefshme që mbart.

mjaft i pranishëm (sepse gjërat janë më së shumti në vendin e tyre), krahasuar me dy periudhat e mëpastajme kur harmonia dhe hiri pothuaj zhduken nën diktaturë, për t’u rishfaqur me ndrojtje, aty-këtu, në postdiktaturë.

Rruga e hirit shprehet në kohën e parë tek karakteri i Bukuranit, gjyshit të Hektorit, me tiparet si mikpritja, kujdesi për të tjerët, etja për kulturë e drejtësi, dhe sidomos tek figurat historike që autori ka futur si personazhe në roman. Mendoj se kjo

është në vetvete një meritë e posaçme dhe aspekt i rrugës së hirit, sepse synon drejtësi për figura të tilla, dikur të anatemuara nga regjimi diktatorial.

Hiri shprehet tek Safet Butka (“profesori i Butkallinjve”) për të cilin autori thotë se “kishte shumë butësi në pamje, edhe në sytë që i ndriçonin”, me inkurajimin që ai i jep Moisiut të ri për shkollën dhe për të vazhduar ëndrrën e tij për t’u bërë aktor, sepse me atë do t’u japë të tjerëve qytetërim. Po ashtu At Gjergj Fishta, me “zërin e altartë”, me nxitjen për përhapjen e dijes, sepse “edhe dija asht dashni”. Apo edhe Mit’hat Frashëri, me fjalët plot pasion për kulturën e librat, me dashurinë për shqiptarët, me përpjekjet e mëdha për të ndaluar vëllavrasjen, sepse edhe ata të anës së kundërt “janë djemtë tanë”, një shprehje e qartë shpirtmadhësie.

Në rrugën e hirit është edhe Moisiu në Elbasan, me teatrin e Normales dhe revistën *Normalisti*, që shpërndan qytetërim dhe synon të edukojë të rinjtë, ashtu si edhe tërë vendin, asokohe mjaft i ri, me vlerat më të mira klasike (kjo për mua ka edhe një jehonë personale, sepse nëna ime ka luajtur Borëbardhën në moshën 11 vjeçare si aktore e teatrit të ciklit të ulët të Normales, duke u përgëzuar për këtë në faqet e *Normalistit*).

Sa për Marien, gruan e Moisiut, tërë jeta e saj është mishërim i hirit, edhe vetë Hektori bën më vonë paralele fort të gjetura të së ëmës me Shën Mërinë dhe Nënë Terezën.

Rruga e natyrës

Në pjesën e dytë, nën diktaturë, jeta e Hektorit-aktor përshkohet nga tensioni i vazhdueshëm ndërmjet të dy rrugëve, megjithëse prania e hirit është ulur ndjeshëm, sepse çdo gjë është përmbyës. Vihet re se tek Hektori ka në masë tallje, qesëndi e ironi, por urrejtja s’është e pranishme, e madje edhe për tipa si Çaçoja ai shpreh kryesisht përbuzje. Ndërkaq Çaçoja, siç simbolizohet edhe nga vetë emri, është shembull i vrazhdësisë e mizorisë, i rrugës së natyrës në mbizotërim absolut, pa asnjë fije hiri hyjnor, pa asgjë pozitive, vetëm me veten e tij në qendër, plot me intriga e prapaskena, me vigjilencë për të luftuar armikun e kudogjendur, etj.

Janë disa çaste kur edhe tek Hektori mbizotërimi i natyrës përshkruhet veçanërisht bukur, si p.sh. tek thyerja e pjatave të mira, në një kundërvënie të dukshme me të shoqen, Erikën, e cila është, edhe ajo si e vjehrra, mishërim i rrugës së hirit. Tensioni është i pranishëm në mjaft shprehje të goditura, si p.sh. kur Hektori, meqë banon te lagjja *Komuna e Parisit*, thotë “Parisin e dua, por Komuna më tremb”.

Ndërkaq në pjesën e tretë në përgjithësi mund të thuhet që rruga e hirit fillon të ketë shfaqje të ndrojtura, pavarësisht se zhgënjimi është i madh dhe toni mbizotërues kthehet drejt ironisë. Përçuesja më e madhe e rrugës së natyrës, me dhunë dhe arbitraritet, mbetet qeveria me aktin e prishjes së teatrit si kuadri (apo leitmotivi) në të cilin vendoset i gjithë romani. E megjithatë duket se shembujt e të vepruarit sipas rrugës së hirit rriten mjaft në krahasim me kohën e

diktaturës, dhe futen gjithashtu personazhe që përfaqësojnë fort hirin, si Atjoni e Irisi. Prania e tyre ndihet qartë që e shtyn edhe Hektorin drejt rrugës së hirit, dhe vetë kjo shtytje, ky ndikim pozitiv, është shfaqje e kësaj rruge.

Irisi nga ana e vet e vazhdon të njëjtën rrugë, sidomos me dashurinë dhe respektin e madh për të atin: ajo vjen në 60 vjetorin e tij në mënyrë spektakolare, në një gjest mirënjohjeje të pafund, dhe dihet se mirënjohja është një nga shfaqjet kryesore të hirit.

Një personazh i krejt i veçantë që tregon vetëm hir është studenti nga Milano, Atjoni, për të cilin Irisi thotë “ky djalë i mrekullueshëm... si tepër për të qenë e vërtetë”.

Hektori ndërkaq vazhdon me tensionin ndërmjet të dyjave, siç thamë, dhe shprehje e këtij tensioni janë talljet plot me ironi therëse, sipas rrugës së natyrës, që ai bën për sistemin e ri, apo demokaturën. Ndërkaq, nga ana tjetër, ai është në rrugën e hirit me mospranimin për t’u bërë deputet, sepse, si aktor, ai gjendet plotësisht në vendin e vet. Them që Hektori i ka të dyja, sepse shumë herë ato s’mund të ndahen kollaj, por megjithatë hiri është shtuar ndjeshëm.

Edhe vetë etja e Hektorit për drejtësi në fund të fundit shpreh hir, sepse e tillë është çdo ndjenjë e akt që i kundërvihet së keqes, edhe pse shpesh me ironi therëse...“ata u bënë të pasur, por ne fituam moralisht, a ka pasuri më të madhe se morali?”

Një figurë tërësisht me hir është Nënë Tereza, të cilën Hektori e përshkruan me admirim të dukshëm, si një “enigmë shtatpakët” dhe “dritë përqarkuese shumë më e madhe se ajo vetë”. Skena e shenjtërimit të murgeshës shqiptare nga Kalkuta mendoj se është një nga kulmet e hirit, kur Hektori reciton vargjet e saj “jeta është dhuratë, dhuroje” d.m.th. jepni jetë, krijojeni, duajeni jetën dhe të mirën për të gjithë, dhe kur aktorët “me gjuhën e trupit dhanë ca kumte sa të lashtë, po aq edhe modernë, të përgjithmonta”.

Gjithaq kulmore është rruga e hirit edhe tek takimi i Hektorit me Atjonin, kur ky i jep idenë për të sjellë teatrin tek njerëzit në kovën e ekskavatorit gjatë pandemisë, si edhe e tërë skena në ëndërr me Atjonin, Irisin e Marinin. E po ashtu fund e krye me hir është fjalimi i Hektorit nga kova për dashurinë e njerëzve për njeritjetrin, për bukurinë (që “do të shpëtojë botën”) dhe për sinqeritetin (“mbani maskat, por mos harroni fytyrat”).

Edhe në fund personazhin kryesor e shohim në lutje, megjithëse në dëshpërim, dhe skena me Atjonin vjen si kurorëzim i gjithshkaje të hirshme që kemi parë gjatë librit: «si i dërguar nga Qielli... nga andej vij... për kaq isha... sa për ty...”. Në atë çast ndriçimi hyjnor Hektori mendon se «studenti duhet të jetë engjëll, s’mund të jetë ndryshe...», ndërsa bie në gjunjë duke u lutur para ikonës së nënës së tij, Maries.

Një shenjë e sigurt paralajmëruese për vazhdimësinë e rrugës së hirit jepet nga Irisi dhe Marini, me angazhimin e tyre të vendosur për të përhapur dashuri e kulturë, dëshmuar në mënyrë kuptimplote nga nisja me avion për në Ukrainë, për të dhënë shfaqje në mes të luftës. Dhe një mbyllje tepër e gjetur është fjalja e mbrame e romanit: «Unë jam shtatzënë, - mërmëriti (Irisi) dhe ndjeu brenda vetes qiell plot dritë”.

Kush fiton ndërmjet këtyre dy rrugëve? Kur natyra i mbaron të gjitha, kur ajo e shteron vetveten, a do ta ketë hiri fjalën e fundit?

Vërtet që jeta e Hektorit në roman ka ndjeshëm dramë dhe ironi, pra rrugën e natyrës, por në fund dhe vendosmërisht, ashtu si edhe tek autori, triumfon qartë rruga e hirit.

Më 16 gusht u mbushën 60 vjet që Jolanda Kodra u nda nga jeta.

JOLANDA KODRA – STUDIUESJA, KRITIKJA ORIGINALE DHE PËRKTHYESJA E NJOHUR

Nga Prof. Dr. Klara Kodra

Një nga emrat që shkëlqyen në kritikën shqiptare të viteve 30-40-të është ai i Jolanda Kodrës, italiane nga origjina, po e përkushtuar tepër ndaj atdheut të saj të dytë, Shqipërisë, atdheut të të shoqit dhe të vajzave të saj.

Në ato vite kritika shqiptare u dallua për një përndeje të veçantë polemike dhe gjithashtu për një pluralitet që i takonin, qoftë krahut përmbajtësor të saj si metoda pozitiviste, qoftë krahut formalist, si metoda impresioniste, intuitiviste, metoda stilistike.

Në atë kohë kritika shqiptare ishte ende në fëmijërinë e vet, po digjte etapat me një shpejtësi marramendëse në përpjekje për t’u afruar me kritikën bashkëkohore evropiane.

Karakteristik qe zhvillimi i debateve për të portretizuar individualitetet krijuese më të spikatura të kohës dhe për të trajtuar çështje të përgjithshme të letërsisë shqiptare.

Pranë emrave të kritikëve të njohur të kësaj kohe (Krist Maloki, Namik Resuli, Mitrush Kuteli) mund të gjejmë emrin e kësaj gruaje të re, tridhjetë e ca vjeçe, e vetmja kritike grua në atë kohë në Shqipëri dhe një nga poetet e njohura në atë periudhë tok me Luçie Serreqin, Selfixhe Ciun, Musine Kokalarin.

Kritikat e saj ishin ndikuar ndjeshëm nga intuitivizmi i Benedeto Kroçes, po kishin thithur diçka edhe nga trashëgimia e kritikës romantike të De Sanktisit. Këto artikuj dhe studime kritike kishin një veçori që i dallonte, evidenconin formën artistike në poezi, jo duke e parë si më të lartë nga mesazhi, përkundrazi si mishërim të gjallë të tij, koncept më tepër desantkisan se sa kroçian që dëshmonte për një vështrim të ekuilibruar të raportit mesazh - formë.

Jolanda Kodra arriti të vizatonte dy nga individualitetet krijuese më të fuqishëm të letërsisë shqiptare që në shtypin e kohës përlesheshin për vendin e poetit kombëtar - Naimit dhe Fishtës. Ajo u kushtoi atyre dy studime të gjata që madje mund të quhen minimonografi, “At Gjergj Fishta në dritën e artit të vet”, “Naim Frashëri” në dy pjesë “Poeti i Tokës” dhe “Mejtimi filozofiko-fetar i Poetit”. Jolanda e analizoi formën e veprës së tyre si mishërim i “vizionit të jetës” së tyre.

Gjithashtu, Jolanda zbuloi botën poetike të një autori tepër origjinal bashkëkohës,

një poeti që lëkundej midis romantizmit, realizmit dhe neoklasicizmit, po ishte në thelb modern në kuptimin e gjerë të fjalës, Ndre Mjedës.

Madje, kjo kritike e përgatitur dhe e mprehtë do të zbulonte hermetizmin e një poeti të ri tepër interesant që vdiq para kohe, Gaspër Palit, po artikulli i saj për këtë poet mbeti i pabotuar.

Artikujt kritikë të Jolanda Kodrës spikasin për erudicion të gjerë, për një shije të sigurtë estetike që e lejon të godasë në shenjë në analizat e veta, për një stil të rrjedhshëm, elegant, fin, që i përcjell me forcë komunikuese idetë e saj te lexuesi.

Jolanda nuk bie në skajshmërinë e atyre kritikëve polemistë të kohës që shohin me lente zmadhuese të metat e Naimit, Lasgushit, Mjedës. Në ndonjë rast ajo “mëkaton” në drejtim të kundërt duke idealizuar poetët e analizuar me pasionin e poetes që kupton sivëllezërit.

Në artikujt e vet Jolanda trajton gjithashtu probleme teorike (në një kohë kur artikujt teorikë ishin tepër të rrallë), probleme filozofike (artikulli “Njeriu” i botuar te revista homonime), estetike (“Vlera e poezisë në letërsi”, botuar po aty), gjuhësore (“Rëndësia e gjuhës në jetën e një populli”, po në atë revistë).

Kjo kritike dallohet për mendësi të hapur, kështu që boton edhe te revista katolike “Hylli i dritës” edhe te revistat myslimane “Kultura islame” dhe “Njeriu”, edhe te revista tepër elitare “Fryma” ku boton artikullin “Themelimi kreshnik i Shkodrës në poezinë e Ndre Mjedës”.

Ajo shkruan në dy gjuhë, në gjuhën zyrtare të kohës që ishte gegërishtja me pasurinë e veçantë të leksikut dhe të formave gramatikore dhe në gjuhën e vet amtare, italishten, çka e lejon të komunikojë me një publik mjaft të gjerë.

Si poetë, Jolanda lëvron lirikën e mendimit, trajton një problematikë patriotike, filozofike, etike. Në lirikën e saj gjejmë probleme ekzistenciale dhe akuarele delikate pejsazhi si “Liqeni” dhe “Perëndim në një kopsht të Romës”.

Ajo nuk e lëvron lirikën e angazhuar sociale si disa simotra bashkëkohëse dhe as lirikën e dashurisë që mund të quhej si më

e afërt për një poeteshë. Lirikat e saj nuk e arrijnë nivelin e kritikave, po janë të ëmbla dhe delikate. Jolanda nuk është epigone, ka zërin e vet edhe si poetë. Që në atë kohë ajo nisi edhe një veprimtari të tretë, përkthimin, duke u dhënë jetë të re poetëve të saj të shtrenjtë, Naimit, Fishtës dhe Mjedës në gjuhën e vet të lindjes, italishten.

Këtë veprimtari në të cilën gjithashtu do të shquhet, Jolanda do ta vazhdojë dhe do ta zgjerojë në periudhën e pasluftës, në hapësirën e njëzet vjetëve (gjer më 1963 kur jeta e saj do të shuhet para kohe). Tani ajo do të përfshijë edhe poetët të tjerë të afirmuar, Migjenin, Kadarenë, Agollin dhe mjaft poetë të viteve 50-të.

Madje provon të matet edhe me disa poetë që quheshin si të papërkthyeshëm si Lasgushi e Noli.

Në periudhën e dytë provon të përkthejë edhe prozën, që nga skicat dhe novelat e Migjenit në romane të Petro Markos dhe Spasses.

Si përkthyesë, Jolanda është rikrijuese. Ajo e mbruan në shpirtin e vet lëndën poetike shqiptare për ta riformësuar në gjuhën italiane, duke ndryshuar në disa raste metrin, po duke ruajtur muzikalitetin e origjinalit dhe fushën e figuracionit. Tetërrokëshi dhe gjashtëmbëdhjetërrokëshi i shqipes do t’i lenë vendin në shumicën e rasteve vargut kombëtar të italishtes, njëmbëdhjetërrokëshit.

Rimat e origjinalit ruhen në një formë tjetër, jo rrallë edhe aliteracionet.

Në prozë, Jolanda gjithashtu do të ruajë ritmin e frazave dhe gjallërinë e dialogëve.

Jolanda Kodra alternon, pra, në përkthimet e veta liri dhe besnikëri. Jo rrallë ajo i lejon vetes tradhtinë krijuese që në thelb është një besnikëri më e madhe se sa besnikëria literale.

Disa nga përkthimet e saj të Naimit, Fishtës, Mjedës dhe Migjenit kanë arritur një përsosmëri të veçantë formale. Me vargun e lirë apo të çlirët e të thyer të Kadaresë, dhe Agollit Jolanda do ta ketë më të lehtë meqenëse nuk do t’i duhet të sfidojë pengesën e metrit dhe të rimës. Në këto raste të fundit ajo do të synojë të ruajë ritmin e brendshëm.

Jolanda Kodra do të arrijë të rijapë dhe dy-tri nga lirikën më të spikatura të poetëve gati të pamundur të përkthehen për shkak të përsosmërisë formale të arritur në origjinalin shqip, Lasgushit dhe Nolit (“Poradeci” të Lasgushit, “Moisiu në mal” dhe “Rend, or Marathonmak” të Nolit).

Jolanda ka shkruar edhe dy artikuj të pabotuar në të gjallë mbi letërsinë ruse, mbi Çehovin dhe Gorkin. Ka lënë gjithashtu një komedi të pabotuar me një akt, “Tabloja” që ka në qendër figurën e një avokati oportunist. Kjo komedi dallohet për komizmin e dy karaktereve kryesore, avokatit që satirizohet, vajzës së tij adoleshente që vështrohet me një humor dashamirës. Kjo komedi është e vetmja që njohim prej saj dhe ka qenë shkruar në vitin e fundit të jetës.

Jolanda Kodra ka qenë një figurë poliedrike që la gjurmë në disa fusha, por për shkaqe jashtëletrare, kryesisht ideologjike, nuk u vlerësua aq sa meritonte.

Botimi i plotë i krijimtarisë së saj nën kujdesin e së bijës është vonuar gjithashtu për shkaqe objektive dhe kur do të realizohet do të hedhë më tepër dritë në këtë figurë.

Shtëpia Botuese “Argeta” ka bërë gati për botim studimin e saj për Naimin. Përkthimi i novelës së Nasho Jorgaqit “Dashuria e Mimosës”, ndaluar nga censura në të gjallë të Jolandës, ka parë dritë në Itali në një botim të Shtëpisë Botuese “Rrezja e gjelbër” (“Il raggio verde”).

Edhe Shtëpia Botuese italiane “Besa” ka shfaqur tani vonë interesim për ribotimin e disa prej përkthimeve të Jolandës.

Mund të shpresohet edhe për botimin e dy antologjive të përkthyera prej saj nga shqipja, njëra në poezi, tjetra në prozë.

Më 16 gusht mbushen 60 vjet që Jolanda Kodra u nda nga jeta. Po ashtu si yjet që vazhdojnë të rrezatojnë dritë edhe të shuar, ajo jeton ende në krijimet e saj.

Nuk arrita dota të ta postoja letrën e fundit. Nuk ja dola. Tashmë ishe nisur. Ishe nisur për udhëtimin më të mistershëm dhe më të frikshëm të njeriut. E di. Thonë se është sikur të flesh gjumë. Është sikur të përgjumeshe dhe të humbasësh nëpër mjergullat e panjohura të egzistencës. Kur arrita atje, ishe pezull mes kësaj dhe asaj bote. Mjekrra e dalë, sytë e përhumur, flokët e dendur të bardhë ngjitur mbas kafkës dhe ajo frymëmarrja jote e vështirë, sikur ta kërkoje oksigjenin fare me vështirësi, në boshin e madh të hapësirës. U afrova me sytë plot mosbesim. Nuk e prisja që gjërat do të mund të rrokulliseshin kaq keq në një periudhë kohore kaq të shkurtër. Mendoja se do të mund të flisja akoma pak me ty, por ti nuk flisje më. Rrije ashtu shtrirë, duke u tretur nga çasti në çast, me kockat, të cilat sa më shumë kalonin orët aq më shumë dalloheshin. Nuk kishte më shpresë për shërim, nuk kishte më shpresë për ringjallje, nuk kishte më shpresë për një tejzgjatje të egzistencës tënde mbi këtë dhë që njohim. Kishte tashmë veç heshtje, vuajtje dhe pritje. Po mbërrije drejt stacionit të fundit në udhëtimin më të çuditshëm, më misterioz, më të papërcaktueshëm dhe të panjohur që bën njeriu. “Mama, mama” të thashë dhe e shtrëngova fort dorën tënde të rreshkur, me timen. “Jam unë!” Nuk mu përgjigje. Të kishte ikur fjala. Për herë të parë, që kur të njoh, kisha komunikuar gjithmonë me ty, tani po flisnim veç me vështirimet. Vështirimi yt i mekur kish mbetur pezull mbi sytë e mi, dorën ta shtrëngoja dhe ta fërkoja me vështirësi. Atë dorë të rreshkur, gjeografinë e së cilës e njihja aq mirë. Dejet, rrudhat, tendinat, ashpësinë e lëkurës. Ja njihja mirë ngrohtësinë që çlironte kur më përkëdhelte me atë dashurinë e veçantë prej nëne. Prej nëne që të don, të mbron, mendon për ty. Më shumë se çdo krijesë tjetër në univers. Atë dorë të rreshkur si një kafshëz e gjallë, prekjen e së cilës e njihja që prej zanafilës së egzistencës time. “Mama, jam unë, ma shtrëngo dorën fort nëse më nje!” E shtrëngove. Ishte një shtrëngim fare i lehtë, i cili perceptohej me vështirësi, por arrija ta dalloja. Nga humbëtitat e ndërgjegjes time, më shihje, më ndjeje afër, e dije që kisha ardhur me ngut. Dhe tek vështroja figurën tënde të munduar nga sëmundja, më erdhe ndër mend ti kur isha fëmijë. Tani je e dyzuar. Je nëna në buzë të honit të asgjësë, por je edhe nëna e re, e qeshur, me zërin e hollë, të tingullt dhe të mprehtë tek më thërret, si dikur, si gjithmonë. Je ulur galiç, sapo më ke shquar dhe çuditërisht nuk më nje. Nuk e di, ishte një lojë, një trill kapriçoz lumturie, a vërtetë nuk doje ta besoje që isha unë. “I kujt është ky djalë?!” pyete Ijen. “I joti është i joti!” thotë ajo, dhe të shoh akoma tek shkrehesh në vaj nga gëzimi. Ngashërimi të mbyti krejt, por janë lot të lumtur. Gjatë dy javëve që kishe munguar, shërimi nga sëmundja kishte përparuar aq shumë, sa tashmë nuk më njihje më. Pastaj të shoh tek, me sytë mbushur me lot më shtrëngon fort, fort dhe unë ndjej aromën tënde prej nëne, ndjej ngrohtësinë e përqaimit të krahëve të tu, ndjej lotët e tu të nxehtë mbi faqet e mia dhe butësinë e puthjeve të tua. Përqaftimi i një nëne, është edhe foleja më e ëmbël, limani më i sigurtë, vatra më e ngrohtë, shpirti i mbushur më me dashuri, në të cilin çdo krijesë ndjehet rishtaz foshnjë, i vogël, krejt i përkëdhelur nga qielli. Më shtrëngoje fort, zhysja kokën tek flokët e tu të dendur, të ashpër si kaçube drize dhe mbyllja sytë. Sytë e atëhershëm, të cilët mund të jenë edhe sytë e tanishëm, edhe pse kanë kaluar 50 vjetë.

Nuk arrita pra të ta postoj letrën e fundit. Fjalët e fundit nuk arrita dot të ti komunikoj. Në sytë e fëmijës, nëna është krijesa e mrekullueshme që na mbush me dashuri, na përkëdhel, na mendon, na bekon, preokupohet për ne më shumë se gjikush tjetër.

“Po doktorrat ç’thonë?!” e pyeta time

motër.

“Doktorrat.... Ja shihe vetë.....?”

Pastaj tek të vështroja me kujdes, frymëmarrjen e shpejtë dhe të shkurtër, gulçet dhe zhurmat e saj, ndërsa mbusheshe me zor me frymë, fillove të fërshëlleshë. Tani, një si gurgullimë gëlbbaze ta shoqëronte frymëmarrjen sikur të ishe ftohur keq. Në kushte normale do të ishim alarmuar krejt, - shpejt të thërrasim doktorrin, të marrim antibjotikun, ta pastrojmë, - do të ulërisnim. Në kushte normale do të ishim tromaksur krejt nga frika se mos ajo të ngjitej nëpër mushkëri. Ndërsa tani jemi dorëzuar. Nuk bëhet dot asgjë. Tani, fare të pafuqishëm, veç presim. Presim, kur treni i jetës tënde të bëjë ndalesën e fundit. Ç’është kjo ndalesa e fundit? Mbarimi i gjithçkaje apo fillimi i gjithçkaje? Ç’është kjo ndalesë e fundit, vendndalimi paraparak, pushimi që na tremb, na torturon mëndjen, na bën të mendojmë aq shumë. Ç’është ky mundim, kjo sfilite sekrete, e cila nuk shprehet gati kurrë nga gojët, nga buzët e njeriut, por jeton aty gjithmonë, e gjallë, e fortë, pulsante, ndëshkuuese, torturuese. Ç’është kjo frikë e fshehtë prej asaj, të cilën nuk e njohim kur vijmë në jetë, nuk jemi pra të ndërgjegjshëm, por e cila na mundon e stërrmundon për vite e vite të tëra, mbasi ndërgjegjsohemi mbi të. Ç’është ajo bota gri, e panjohur, e përtejme, caku i panjohur, limb harrese ngjyrosur me tmerr, tokë e pashpirtë ëndërre, nga ku, miqtë, njerëzit më të dashur, familjarët, herët a vonë shkojnë. Dhe ne, mbesim aq keq. Ç’është? Nuk ka asnjë kuptim? Jetës duket sikur i mungon diçka. I mungon finalja madhështore. I mungon fruti i vërtetë dhe kuptimi i dashurisë. Ç’është kjo, të lindësh, të rriteshe, të dashurosh, të realizohesh, pastaj të shkumbohesh në univers?! Të ëndërrosh pra, me një të dashur, për tu ndarë pastaj aq mizorisht, nga ai/ajo, aq pabesisht, aq tradhëtisht?! Ç’është pra, ajo ana përtej gardhit, zonë e heshtur dhe e mistershme, mbi të cilën janë shpikur aq shumë parajsas dhe aq shumë had-e?! Nuk ka asnjë kuptim! Duket sikur jetës njerëzore i mungon finalja. Jo. Finale nuk ka, nëse gjithka ndërpritet e ndarë si me thikë. Duket si një pjesë teatrale ku gjithçka mbetet pezull, a pambaruar, e cunguar.

E gjithë kjo mrekulli që na rrethon, jam i bindur se e ka një pronar. Por ç’është ky titullar që na ngjiz në mish, na rrit, na ndërgjegjëson, për të na lënë pastaj rishtaz në mjergullën e dyshimit? Ikim për të mos u kthyer më kurrë? Ikim për të rifilluar? Ikim për tu tretur në asgjënë? Asgjë ishim asgjë do të jemi? Apo ndoshta vijmë për të mësuar diçka, pastaj kur mësojmë diçka dhe dimë si të sillemi, si të jetojmë, ahime, vjen shpejt koha për të ikur. Ajo hija e errët e asgjësë, na peshon, na ysht, na rri mbi kokë si një kordhë fatale. Apo ikim ndoshta për tu bërë pjesë e kozmosit me ndërgjegjen tonë? Ndoshta

bëhemi mendim, bëhemi ide, bëhemi dritë, bëhemi mjergull? Ndoshta në çast futemi në shpirtërat e të gjallëve, i përqafojmë me përbërjen tonë prej ajri. I duam fort në mungesë dhe bëhemi eterikë. Ç’ndodh vallë, ku shkojmë? Apo ndoshta nuk jemi fare, veç hije. Iluzjone të çuditshme, ëndërra kimerike, hije të zbehta ideshë të cilat veç jetojnë në ndërgjegjet tona të brishta. Çdo ndërgjegje është një botë. 6 miliard botë a mjaftojnë vallë?

Të pashë prap vite më parë, të re dhe të bukur, krejt të preokupuar. Ishim tek shtëpia e vjetër në kodër. Kisha temperaturë të lartë dhe kollë. Ishe e dëshpëruar, nuk dije ç’ të bëje. Motrat flinin. Ishte ora tre e mëngjesit. Të shikoja tek në heshtje, me duart që lëviznin shpejt, me veprimet disi të shpenguara, vishje pallton, mbërtheje kopsat, mbathje këpucët, vije drejt meje, më mbështillje me batanije, më vije në krah dhe rendje nëpër natë drejt ambulancës. Edhe tigri i uritur nuk e kullufit krijesën e tij dhe e mbron, jo më nëna e cila është e gatshme të sakrifikojë edhe vetveten në emër të jetës. Eshtë kjo forma më sublime e dashurisë, shprehja më e thellë e demonstrimit të saj. U ktheve nëpër natë nënë e dashur, kurajo të jepte forcë, instikti i mbrojtjes dhe kujdesit ta shtonte hovin në ecje. Pa gjumë, krejt e shqetësuar, me mua në krah, u ktheve në shtëpi. Ishte dimër dhe i kisha këmbët krejt të mërdhira. Me pëshpërime plot dashuri dhe kujdes, tek më puthje mbi flokë, më mbaje akoma mbledhur me batanijen, pastaj më mbështete mbi syprinën e sobës ende të ngrohtë nga nata e mëparshme. “Ja rri këtu, sa të ngrohesh!” më pëshpërite ndërsa më shtrëngoje këmbët e vogla me duart e tua. Me këto duar, që tani po i braktis jeta, pak nga pak. Sa ngjarje të tilla kanë ndodhur mes meje dhe teje? Sa nëna nëpër botë kanë bërë gjëra të tilla? Të gjitha. Dashuria pra, është diçka që e tejkalon vetveten, shkon përtej. Ajo ushqehet me vetveten, veç përdëllim lyp dhe dhembshuri. Ka shumë forma dashurishë mbi dhe. Ka dashuri për njeriun, dashuri sensuale, dashuri për artet, për punën, për fëmijën, nipin, shokun. Ka dashuri për dheun tënd, për librin. Ka dashuri për Zotin, për muzikën, për ngjyrën, për prindërit, gjyshërit. Format e dashurisë janë të pafunda, varet se ku njeriu e fokuson energjinë e tij, mendimin e tij dhe pasjonin e tij. Por ajo më e thella, më konstantja, më e pashmangshmja, më e natyrshmja dhe më e pakushtëzuara, është dashuria e nënës për fëmijën.

Ja kështu pra nënë e shtrenjtë. Tani rrin në shtratin e fundit. Veç me fare pak jetë në gjoks, aty ku thonë, strehohet shpirti i njeriut. Jo në mendje, por në gjoks. Aty ku ndjehesh fare bosh, kur të ndodhin tragjedi të mëdha. Në gjoks pra, poshtë grykës. Aty arratisen të gjithë engjëjt e dritës dhe njeriu ndjen vetminë ulëritëse, britmën e shurdhët të dhembjes, mjerimin e trishtë të braktisjes.

Aty e ndjeve boshin atë mëngjes nëntori të 93-shit, kur me një kostum të zi, me një çantë të zezë, të përqafova, pak çaste përpara se të merrja avjonin Alitalia. Për mua ishte festë edhe zi. Ti qaje dhe ndjeje me siguri zbrazëtinë e madh në shpirt. Biri yt po ikte. Po ikte rrugëve të botës. Veç uratës, nuk i fshehe lotët, as dridhjen e buzëve. Oh gjëmo orë e zezë, buçit fort dallgë e errët plot tërbim. Shkulet dot një dashuri? Çrrenjoset dot një pjesë e trupit, ndahet dot ajo më dyshë? Ja zemër e nënës. Në funeral po ikja apo në mërgim? Sa nëna të dhembshura kanë ndërë vallë boshin e madh në shpirt? Miljona nëna që lenë uratën dhe i puthin duart bijve të tyre gjithkund.

Se di pse por ndjehesha në faj. I thoja vetes, jeta kështu e ka, gjithkush duhet ta kërkojë të ardhmen e tij gjethkë, gjithkund, deri në faqen tjetër të globit. Se njeriu është një qenje e lirë, por për ty, ndjeja se kisha vdekur. Larg syve larg zemrës ndoshta? Mbas mallit përvëlues, ndodhi edhe shpëlarja dhe adaptimi me jetën e re. Ç’ndodhi në tru, në aks të saj? Ç’ndodhi në shpirt? Kthehesha veç për pak ditë, me intervale të çrregullta vitesh dhe ishte sikur vija nga skëterra. Ishte sikur të isha Kostandini i legjendës. Materializohesha veç për pak ditë në botën tënde materiale, me fjalë, përqaftime, kujdesje, këshilla, dëshira të zbehta, lutje, përkëdhelje. Shtrihesha, kokën e vija butë butë mbi prehrin tënd të mirë, dhe ishte sikur ti mbështesja kryet mbi portën e parajsës. Një dhembshuri pa skaje zbriste nga ty, mollëzat e tua më përkëdhelnin faqet si dikur fëmijë dhe zbriste bekimi. Ndihesha rishtaz fëmijë. Vërtetë ndjehesha si i vdekuri plot llanga balte të thara, myshk dhe harresë, të cilit Hyja i kishte dhënë leje për një javë për të takuar të gjallët e vet. Isha i vdekuri që fliste me të gjallët. Pastaj kthehej bekimi në vështirimin tënd, i cili, vit mbas viti, nga një entuzjazëm plot dritë gazmore, tani kishte marrë një trishtim plot heshtje. Por ishte një trishtim fisnik. Një ndjenjë e skalitur vetmie, kur mendja e nënës pushtohet veç nga mendimi për krijesat e saj. Jeton me to, lutet për to, i mendon thellë, nga hallet, mërzitet, nxehet, e kap ankthi, nervozohet. “Pse s’më merr në telefon, pse? Pse kështu mor Art?!”

Tani je tjetër njeri. Nuk je figura që kam njohur gjithmonë. Nuk je puntorja e palodhur të cilës i doli kurrizi përkulur mbi sizator, mbi makinën qepse Fuznik. Nuk je më nëna e re me shtëllungën e dendur të flokëve plot rrica, e cila përkulet mbi dyscheme dhe pret masat e fustaneve me porosi. Nuk je as nëna e dobët me zërin e saj të tingullt, fare të ëmbël që pret miqtë, bën sejdji dhe është gjithmonë e gatshme për të rrespektuar mikun. Gjithkund ndjehej në shtëpi era e specave të skuqur mbushur me gjizë, apo e kimes me vezë. Nuk je më amvisa e shtrenjtë, e pazëvendësueshme, zonja e shtëpisë e cila, nga meraku i fatit të vajzave që po vonohej shihte me kokën përmbys, vrrjagat i filxhanit të përmbysur mbi syprinën e tavolinës. Tani je tjetër njeri. Nuk je më qenja e gëzuar, e cila trembej edhe nga hija e vet. I kishe tmerr makinat në rrugë. Me qindra këshilla më jepje. Tani je qenja në fund të rrugëtimit. Gruaja e lodhur nga jeta. Gruaja e cila nuk don më të jetojë. Ç’kuptim ka më thojë. Të jetosh duke u tërhequr zvarrë. Ato duar të shpejta që bënë nga tre punë në të njëjtën kohë, tani dridheshin. Fërgëllonin pa pushim. U zvoglove krejt si një kukull, hyre në ujë, si një teshë e shumëpërdorur. E vockël dhe e fishkur, ecje me hapa fare të ngadalta, duke u mbajtur për krahësh. Tani je krejt tjetër njeri.

Më nuk flet. Më nuk shprehesh. Një pjesë e ndërgjegjes tënde. Një pjesë e trurit tënd, zona e gjuhës, me siguri është shembur, është çakorduar krejt. Ndoshta aty oksigjeni mungon dhe ti nuk arrin më dot të shqiptosh asnjë fjalë. “Mami, jam unë, më thuaj diçka!” Heshtje.

Pastaj, mbas 4 ditësh jete pezull mes kësaj bote dhe asaj, ike. Ike me një gulçim të fundit. U shuan sytë e tu të mirë. Sytë e tu të cilët, bashkë me shprehjen e fytyrës, lëvizjet dhe zërin, gjatë viteve të fundit ishin bërë krejt si ato të gjyshit tim.

Ike fluturove tek asgjëja edhe tek gjithçkaja. Fluturove në ajër. U bërë dritë, u bërë diell, u bërë hënë, u bërë karrige, u bërë xham, u bërë kujtim, u bërë flutur. U bërë gjithçka, u bërë asgjë. Nuk ishte, nuk do të jeshë. Ose ndoshta ishte, je dhe do të jeshë në një formë tjetër më të përkryer. Nëse dashuria është çelsi i universit, shpjegimi më i thellë i tij, atëherë tani do të jeshë akomë edhe më e efektshme, më e gjindshme, më e gjallë se sa në të gjallë. Tani, do të vish në vend sapo të të kërkoj. Po kështu edhe lutja jote, si ajo e jona, do të jetë më e vrudhshme dhe e drejtpërdrejtë. Nëse lutjet e të ikurve vlejnë deri diku për veshët e Hyjit, lutjet e të gjallëve kanë një vlerë akoma edhe më të çmuar. Sepse të gjallët nuk dinë asgjë, mbi botën tjetër. Ndërsa të ikurit e dinë, e kanë zbuluar misterin e madh. Për to, filmi ka përfunduar. Dhe shpresoj që ti të njohësh, të shijosh atë vend drite, ku ne shpresojmë që të dashurit tanë strehohen. Aty ku shpresoj të jetë Ija, Lala, dajat dhe e gjithë gjindja jonë. Nuk kam fjalë. Pa fjalë.

Natën e parë mbas varrimit kisha frikë. Mbete vetëm në shtëpi. Të gjithë ikën. Duhej të iknin. Uh ç më gjeti, thashë. Kisha frikë të përgjumesha, unë, 53 vjeçari, trim. Me dhomat përplot me vdekjen, me prezencën tënde në ajër, trembesha se mos brava e derës lëvizte, dhe ti në gjysëm errësirë, shfaqeshe rishtaz, me trupin e vockël, zërin tënd të mekur, sytë e mirë dhe të heshtur. Do të qëndroje tek pragu duke më vështruar, pastaj do të më thërrisje në emër me zërin tënd të hollë, të brishtë dhe aq të dashur. “Arti. Hajde më ndihmo!” Të nevojitej mbi 10 minuta për tu shtrirë rishtaz në krevat. Bije si një thes i rëndë, me zhurmë, me trupin që shembej mbi dyshek. Pastaj unë t'i shtrija gjymtyrët, të mbuloja, të përkëdhelja me dashuri, të puthja në ballë, mbi flokë, me sytë gati të përlotur, me dhembshuri. Me mallin e 30 vjetëve larg teje. Ç janë 30 vjet? Një hap kali me galop. Janë të gjatë por edhe fare të shkurtër 30 vjet larg dheut tënd. Kisha frikë natën e parë. Gjithkund heshtja ulërinte emrin tënd. Ti akoma e gjallë në kujtim, edhe pse ishte tashmë në banesën e fundit, për trurin tim, ishte krejtësisht aty. Përreth, gjithkun, askund. Më shihje me qindra sy, më përkëdhelje me qindra gishtërinj, më pëshpërisje me qindra gjuhë, më qortoje me qindra fjalë, më puthje me qindra buzë. E ajërt, si shpirt i sapo çliruar, ku të doje, aty mund të ishte. Në çast, ishte në një livadh plot lule drite. Në çast, ishte me Ijen tënde. Në çast fluturoje tek vajzat, dhe në çast, gjendeshe në odën tënde, ndoshta atje në fshat, ku kishe lindur. “Ije, Ije,” pëshpërisje si nëpër gjumë, para se të mbaroje. E shihje vallë? A ishte një delir i kotë, një kapriço e mendjes së turbulluar? A ndoshta vërtetë ajo vinte nga thellësitë e kozmosit dhe shfaqej aty në çast, me një vello drite, për të ndjekur kujdesshëm kalimin. Pastaj ndoshta të shfaqej një lum drite, një vezullim turkez ujrash me mijra shkëndija të florirta përthyer mbi syprinë. Ndoshta në ajrin e lëndinës çelnin lule shumëngjyrëshe dhe hapësira kishte ndjesinë e lumtur të përjetësisë. Një përjetësi, gjendje shpirtërore krejt e bekuar ku zogjtë këndonin, dritat vezullonin, lumenjtë rridhnin të paqtë, flladi i vagullt që frynte kishte ndoshta aromën e frutave të pjekur në fshat dhe zemra lodronte plot hare. E pashmangshmja lumturi e qenjes. Tani e tutje ku ti gjej fjalët e tua? Ku ti gjej vështrimet e tua? Ku ta gjej zërin tënd? Ku ta gjej qeshjen tënde? Në ç hon drejt asgjësë, a drejtë gjithçkaje do të zhduket materia jote. Ti që ishte, je, do të jeshë: Qiell pa skaje, yje që kurrë nuk treten mbi krye, kometë që përjetësisht ndrin. Ti që bukë ishte për shpirtin tim.

Disa mendime për librin me poezi “Një e tretë, dashuria” të poetit Preç Zogaj

KUR POEZIA ËSHTË VETË POETI

Nga Luan Rama

Ndërsa po e lexoja fjalë pas fjale e varg pas vargu librin më të ri me poezi të Preç Zogajt, “Një e tretë, dashuria”, i rrëmbyer e përhumbur përjetimesh e ndjesish që vetëm poezia e mirë mund të t'i falë, kuptova se pa ndërje kisha ikur nga UNË dhe isha bërë AI.

Pra, nuk isha më lexuesi, u bërë vetë poeti.

Anipse emocioni, mendimi dhe fjala në gjithçka është poezia e Preç Zogajt lidhen vetëm me poetin, ai me artin e tij ia del ta përfshijë krejt natyrshëm edhe lexuesin, duke e bërë atë njësh me veten e tij, përmes magjisë së gjithçkaje që i jep lexuesit.

Thënë ndryshe, lexuesi i poezisë së Preç Zogajt nuk ndjehet si një i tretë, por shkon dhe “zhvendoset” brenda vetë poetit.

Jo vetëm në ciklin prirës “Një e tretë, dashuria”, prej nga e ka marrë titullin edhe vetë libri, në të cilin objekt dhe subjekt i poezisë është motivi universal i dashurisë dhe ku poeti na jep mjeshtërisht një korpus me lirika, trajtuar me një gjuhë të kurrar me përkujdesje dhe dashuri të fisme, si për të na thënë se vetëm poezia që vjen prej shpirtit zotëron kodin universal që zemra përdor për të komunikuar me veten (si përshembull në vargjet “Dashuria jonë është më shumë se ne,/ kështu arritëm në fund pakuptuar,/ si yje që zmadhohen duke u shuar” të poezisë “Në fund, pa kuptuar”), por edhe në ciklin më “privat”, në atë të titulluar “Vitet e fundit të nënës”, ku Preç Zogaj na jep përmasën hyjnore të një dashuridhimbeje që është vetëm e tij, lexuesi nuk është soditës prej sëjashtmi, ai është brenda poetit.

Ndjen krenarinë dhe dashurinë e tij për nënën, por ndjen edhe dhimbjen, mallin, ndjen vetë shpirtin e saj, si në poezitë “Pashkë në Lezhë”:(Bie një shi që nuk zbret në tokë,/ Kajsia e vjetër çel lule të reja lart, lart në kaltërsi!) apo “Nëna dhe qielli”; (Qielli s'ka lëvizur nga qielli,/ Qielli s'ka zënë askënd nën vete,/ Jeta vazhdon e qetë kësaj ane,/ Që kur një grua harroi të ecë...).

Poezia e Zogajt në tërësinë e vet është poezi e unit dhe e përjetimit me shtrirje në një frekuence jo të zakonit dhe ku jo çdokush mund të mbërrijë.

Poeti jo vetëm që nuk e fsheh këtë përmasë identitare e po aq edhe si vlerë të veçantë të poezisë së tij, por na e thotë me shumë sinqeritet (e sinqeriteti është një veçori tjetër e poezisë së Zogajt), si në vargjet; “ I shkruaj këto rreshta duke u bërë njësh,/ me unin tim të hershëm prej poeti”.

Krijimtaria e Preç Zogajt përveçohet prej krijimtarisë së shumë poetëve bashkëkohës edhe për kohezionin mbresëlënës në emocionin që përcjell dhe vijueshmërinë përshkallëzuese, gjithnjë në rritje, sipas një trajektoreje të besueshme, e shënuar me kulme poetike që rikonfirmojnë pjekurinë dhe maturinë e poetit, që jo vetëm i bën nder letërsisë së shkruar në shqip, por edhe i jep asaj mundësinë të ketë një poet me të cilin mund të ndjehet e përfaqësuar me dinjitet.

Kjo e bën atë të ndryshme për nga karakteri dhe cilësisht të një rangu të epër, përbri poezisë më të mirë bashkëkohore.

Kushdo që e njeh Preç Zogajn nga afër, pasi ka lexuar edhe poezinë e tij, nuk e ka të vështirë të gjejë përputhshmërinë e njeriut me poetin e të kuptojë se në çdo fjalë e varg të poezisë, Zogaj na ka dhënë veten e tij, na ka dhënë ndjesitë, përjetimet, dhembjet, dashuritë, endërrat e deri edhe pengjet.

Ndërsa ata që njohin vetëm poezitë e tij dhe nuk kanë patur rastin ta njohin nga afër poetin, nuk e kanë aspak të vështirë të gjejnë vetë njeriun dhe qytetarin Preç Zogaj

nëpërmjet veprës poetike.

Sepse Preç Zogaj nuk ka mbajtur asgjë të veten pa na e dhënë në veprën e vet.

Kësisoj, poezia është vetë poeti.

Kur Preç Zogaj u shfaq në letërsinë shqipe me librin e tij të parë me poezi (“Emrat tuaj”, 1985), jo vetëm studiuesit e letërsisë, por edhe lexuesit admirues dhe të vëmendshëm të saj, ndjenë poetin që po vinte.

Koha nuk i zhgënjeu.

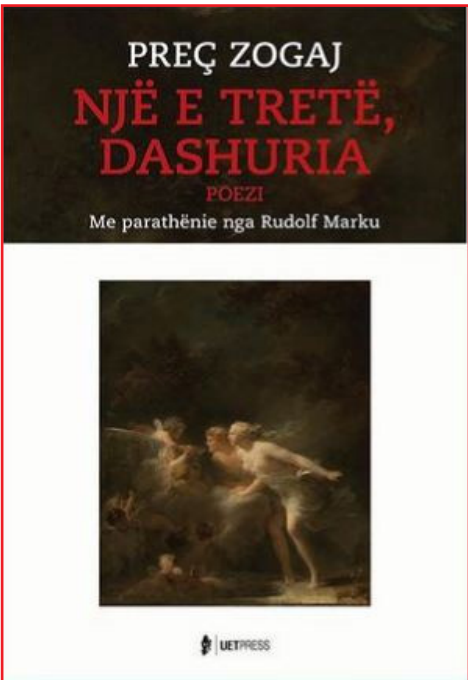
Poeti i përligji pritshmëritë që na i paratha vetë vepra e tij e parë, pa u prirë si ca të tjerë nga ditrambe shkrimtarësh të mëdhej që paralajmëronin pasardhësit e tyre në parathënie a recensione librash, por që sot nuk dihet se në ç'mugëtimë kanë përfunduar.

Poezia e Preç Zogajt nuk kishte nevojë për lajmës. Ajo erdhi vetë, natyrshëm dhe pretencioze, e kulturuar dhe gjithë elegancë, me autorite dhe dinjitate.

Në letërsinë e sotme që shkruhet në shqip ka pak poetë. E kur them ka pak poetë nuk kam parasysh të gjithë ata që shkruajnë vjersha, se të tillë ka shumë. Por, kam parasysh poetët.

Shumë prej atyre që rrihnin gjoksin dikur e thonin se nuk shkruajmë dot ngaqë nuk jemi të lirë, nuk na le sistemi e nuk na le censura, kur patën liri pa cak dhe kur nuk pati më as sistem dhe as censurë, më të shumtët nuk shkruan dot asnjë vjershë për të qenë. Ndërsa ca që shkruan, nuk ia dolën dot të tejkalonin veten e tyre e të bënin ndonjë gjurmë të re.

Dritëro Agolli qe i pari që na dha të kuptojmë se çdo të thotë liri për shkrimtarin, duke e përdorur lirinë për të na dhënë një përmasë tjetër të veprës së vet, me kulme që jo vetëm i mbërritën veprat e tij më të mira të gjysmës së dytë të shekullit të kaluar, por që në më të shumtën, edhe i tejkaluan ato, duke arritur në të tjera lartësi që mbeten referenca për t'u mbërritur.

Por, nëse Dritëroi nuk mbeti i vetëm, meritë kanë edhe Zija Çela, Hamit Aliaj apo Fatos Kongoli e disa të tjetër, krijimtaria e të cilëve jo vetëm mbajti në jetë letërsinë në Shqipërinë postkomuniste, por edhe i dha asaj letërsinë e lirisë.

Këtë meritë padyshim e ka edhe Preç Zogaj.

Poezia e tij qe dhe mbeti poezi e lirisë, e pandikuar nga sistemet.

Ajo lindi dhe u rrit e u zhvillua në sistemin e vet, në atë sistem që e ka vetëm poezia e vërtetë.

Duke qëmtuar me vëmendje poezitë e vëllimit “Një e tretë, dashuria”, nuk mund të mos nënvizoj edhe një arritje tjetër të poetit; pasurinë stilistike, shumëllojshmërinë e figurave artistike dhe mjeshtërinë mbresëlënëse në përdorimin e pasurisë gjuhësore.

Poeti u jep qytetari në poezinë e vet edhe disa trajtave të paskajores, të cilat nëse në ligjërimin bisedor janë të natyrshme, sidomos në të folmen e gegnishtes, nuk kanë fituar dot kaq natyrshmëri në letërsinë e shkruar sipas normës gjuhësore.

Preç Zogaj konfirmon jo vetëm vlerën që merr përdorimi i këtyre trajtave të paskajores në poezinë e tij, por na jep shembullin më të mirë se është e mundur të fitojnë qytetari edhe në letërsinë e shkruar sipas normës gjuhësore, duke i trajtuar ato si pasuri të vyer që i shtojnë vlerë vetë poezisë,

duke i vënë në vendin e duhur dhe duke i përdorur me kast, për të na bindur se është një pasuri gjuhësore që meriton vëmendje.

Po sjell vetëm disa vargje për të kuptuar se sa bukur qëndrojnë këto trajta të paskajores në normën drejtshkrimore:

“Ç’ë kjo marri me mbajtë mend gjithçka?/
Ç’ë ky egoizëm me trasmetue?”,

.....

“Me qenë dikush që jep shpresë,/

Po lëkundem të pranoj si të mirë të pamundurën,/

Mos me pas punë me njeriun”

(Vargje të humbura).

“Nuk ka dhunti, as kohë me gdhend në letër”,

“Do më duhej me qenë çfarë më nuk jam”.
(Portreti i pamundur).

“Marria, thotë më ndihmon me dashtë”.

(Don Kishoti i Matës).

Me të njetën sqimë dhe mjeshtëri si në rastin e kësaj trajte të paskajores, poeti përdor edhe trajta dialektore si: “Vizllimi i syve të tu në ujdhesën diellore”, “Kujtesa s'ka fuqi me të ba kaq të bukur”, (në poezinë “Kantatë e re”),

“Kur kujtoj se po mbushet vjeta tjetër”, (në poezinë “Kur kujtoj sa të kam dashur ty) etj.

Kjo anë e veprës së poetit meriton një trajtesë më të plotë dhe më të detajuar, përkatësisht edhe më profesionale, por unë e ceka sa për të evidentuar rëndësinë që merr përdorimi i pasurisë gjuhësore në funksion të cilësisë së veprës letrare.

Poezia e Zogajt është poezia e një poeti, ndër ata pak të tillë, të cilët përveçohen prej një ndjeshmërie vibrante dhe lirizmi krejt unik dhe shumë elegant.

Poezia e Preç Zogajt nuk është poezi e bërë apo e sajuar përgjatë rrugëtimit të poetit si produkt vetëm i kulturës së tij apo i aftësisë për të zotëruar disa klishe apo teknika të vjershërimit.

Ajo pikësëpari është poezi e talentit dhe si e tillë ka lindur bashkë me poetin.

Dhe ashtu siç poeti është rritur e burrëruar pergjatë udhës në jetën e vet, bashkë me të është rritur edhe poezia e tij, duke ruajtur jo vetëm një vijueshmëri të mahnitshme prej fillimeve e deri në librin më të ri, por duke konsoliduar dhe përsosur në të gjithë elementët përbërës të përmbajtjes dhe formës e teknikave poetike, edhe tipologjinë e një poezie që është shfaqur me shumë dinjitet që në krye të herës, për të mbetur një lartësi bukur e fisme e lirikës poetike të shkruar në shqip, ku pakkush ia ka dalë të mbërrijë.

Ndaj ka plotësisht të drejtë Rudolf Marku kur shprehet se “Poezia te Preç Zogaj, sidomos në këtë libër, lind nga Zona e Sigurt e Qendrës së Vetvetes”.

kufizuar nga të kater pikat e horizontit
midis qiellit dhe tokës
fiksuar tek një yll
trembem mos e humb
kam frikë mos më shuhet

çfarë është drita
çfarë është erresira

dridhem në ere si një gjethe
jam një gjethe që dridhet n’erë

unë di emrin tënd
ti di sekretin
që unë të mos rrëzohem

të mos bie

një dorë të keputi për një dorë tjetër
jo faleminderit tha dora tjetër
pak çaste më vonë ti u fishke
kohë më vone ti u thave
në një kohë tjetër ti u bëre pluhur
erë e kohës të shpërndau gjithandej
dora tjetër tani mbahet në një krah tjetër
dhe del mbrëmjeve shëtitje
ti ishe vetëm një lule
që vetëm unë ta ruaj kuptimin

qysh në mëngjes herët dola në kopësht
trëndafilet e mi i kishte lag shiu

befas në mendje me erdhe ti
ti që edhe për një herë të vetme
nuk erdhe në kopshtin tim.
ti thoje vazhdimisht: vdes për
trëndafilet.

në mëngjes herët dola në kopësht.
gjithë natën kishte rënë shi.

çelën zambakët e mi të bardhë
ku të shkoj me gjithë këtë angështi që
kam në shpirt
ku të gjej un’ ty

më dinin të vdekur

se kush më kishte parë në vetminë time
anëdetit
duke mbledhur guacka

askush nuk e diti
që unë të desha vetëm ty

turistë të shumtë në Verona
çfarë është dashuria
Romeo dhe Zhulieta nuk mund të rronin
dot pa dashurinë
dhe i dhanë fund jetës
çfarë është dashuria
tani askush nuk e vret më veten
të dashuruarit ndahen edhe me dëshirë
të gjithë ekzistojnë

nepër net
kushedi sa sy qëndrojnë mbërthyer tek
një yll

XHELAL TOSKU

dritë hënore, zbutma këtë lumin tim

Poezi

O Zoti im kam frikë
do ta rrëzojnë

ky lumë i egërsuar
do t’i grryeje brigjet e mija

ky lumë i egërsuar
do i përmbytë fushat e mija

ky lumë i egërsuar
do ta marrë me vete urën time

ky lumë i egërsuar
do ta fundosë katundin tim

dritë hënore zbutma këtë lumin tim

t’ka ra rruga me shku mbas lumit pa pa
ndonjë herë det me sy
t’ka ra rruga me kapërcy detin pa ditë
çfarë të pret
t’ka ra rruga në një natë me hënë
pa ditë ku do mbrish
t’ka ra rruga me shku n’anë të ndonjë
ferme derrash të knaqun
dhe nuk mban mend ke qesh apo ke qa
t’ka ra rruga mespermes katundit tem
dhe t’fundit monedhë që ke pas n’xhep
ia ke dhënë lypsit më t’parë që t’ka
zgjat dorën
t’ka ra rruga si nuk t’ka ra
e kurrë mos t’raftë rruga një qindarkë
me e lyp vetë

Historia jonë
edhe ne kemi historinë tonë
edhe ne kemi luftuar kundër nesh
edhe ne jemi vrarë prej nesh
edhe ne jemi pushkatuar prej nesh

edhe ne jemi spiunuar prej nesh
edhe ne kemi shkuar në litar prej nesh
edhe ne jemi burgosur prej nesh
edhe ne jemi internuar prej nesh
edhe ne jemi arratisur prej nesh
edhe ne jemi bërë refugjate prej nesh
edhe ne jemi gënjyer prej nesh
edhe ne kemi të huajt tanë
që na ndanë ne prej nesh
edhe ne kemi të huajt tanë
që duan të bashkojnë copat tona
që na ndanë ne prej nesh
edhe ne kemi udheqësit tanë
që ne na ndërsejnë kunder nesh
edhe ne ikim prej nesh
edhe ne kemi historinë tonë
edhe ne jemi ne

sikush në rrugen e vet

Ti ---- i madhi ti dhe kushedi sa i madh
do bëhesh
të ftojnë në auditore në forume
në drekat dhe darkat qeveritare
mban fjalime flet në TV
të dëgjojnë të duartrokasin
prej bronxi ti gati ke shtatoren
Unë ---- edhe në katundin tim (vetëm
unë i vogël) fare i vogël
flas me vete dhe nuk dëgjoj as zërin tim
ndoshta një eshtër e gjetur unë perzier
me dherat
kushedi mbas sa kohësh
sikush me fatin e vet

shekull pas shekulli

pa mbyllur plagët e vjetra
hapim plagë të reja

Kaini dhe Abeli nuk duhet të kenë qenë
vëllezër

hapi rrugën presidentit më thanë
dhe unë ia hapa rrugën presidentit
hapi rrugën kryeministrit më thanë
dhe unë ia hapa rrugën kryeministrit
hapi rrugën ministrit më thanë
dhe unë ia hapa rrugën ministrit
hapi rrugën deputetit më thanë
dhe unë ia hapa rrugën deputetit
hapi rrugën kryetarit të bashkisë më
thanë
dhe unë ia hapa rrugën kryetarit të
bashkisë
hapi rrugën policit më thanë
dhe unë ia hapa rrugën policit
hapi rrugën budallait më thanë
dhe unë ia hapa rrugën të kalojë
budallait
hapi rrugën atij
hapi rrugën këtij më thanë
duke i hapur rrugën
atij
këtij
mbeta vetë pa rrugë

syri është shqisa më e rëndësishme
syri është shqisa më e parëndësishme

syri sheh rrugën që më zbret në qytet
syri nuk i sheh prangat e mirënjohjes që
unë kam në duar

syri është shqisa më e parëndësishme
syri është shqisa më e rëndësishme

syri sheh urën nga ku do kaloj unë për
t’u kthyer në katundin tim
syri nuk i sheh zinxhirët e mirënjohjes
që unë kam në këmbë

e vetmja rruge e imja
është rruga nga katundi në qytet
nga qyteti në katund

kam frikë mos më thone mosmirënjohës
o syri im o loti im
kush është imzot

këtij i thonë fat
edhe unë e doja jetën
megjithse jeta nuk më deshi

edhe unë ëndërroja për të nesërmen
megjithëse e nesërmja më qellonte
gjithmonë bushtër

edhe unë i çmoja gratë
nuk e di pse gratë më vështronin
gjithmonë shtrembër

edhe unë e dua veren
ndonjë gotë vere edhe mund ta kem
kthyer
megjithatë fati im nuk ndryshoi

nuk je vetëm ti që harron
edhe unë harroj

ti që u ngjite aq lart lart
në kurrizin tim i ke këmbët
nuk je vetëm ti që harron

era doli nga pylli
zogjtë u ngritën në qiell
përroi vrapon për tek lumi
lumi vazhdon rrugën për në det
kjo botë do shkojë atje ku është nisur
pranverë është pranverë
po ajo që unë dua nuk më erdhi
mua më mbeti veç kjo dhimbje e
shkretë.

mirë që do vdesësh
po pse do vdesësh
mirë që e di pse do vdesësh
po a di të vdesësh
mirë që di të vdesësh
po do ta gjeshe dot rrugën
që të çon tek vdekja
dhe nese e gjen rrugën që të çon tek
vdekja
a do të mbrriish dot gjer tek vdekja

iken zogjt shtegtarë
i ftohti dimër erdhi
o Zoti im më shpeto
dhe unë prap dua
atë që nuk më deshi

kur ike ti
vëreja duart e mija
kaq bosh
kaq të zbrazta
kaq të shkreta
a nuk të vjen të plasesh
kur të thonë: fati jot qëndron në duart
tuaja.

sikur të ekzistonte lumturia
plepi im i bardhe në anë të lumit tim
me siguri që ti do ma rrëfeje

në një natë netesh
u këput një yll dhe ra
në një natë netesh

në një natë netësh
u zverdh hëna u bë dyll’
në një natë netesh

në ate natë netësh
thonë ra zjarri në pyll
në atë natë netësh

në atë natë netësh
frynte erë
frynte era si e çmendur

ah atë natë netësh
që u këput dhe ra një yll’

dëgjova zërin e detit
pashë qiellin
pashë vetëtimat nëpër qiell
jam ulur në shkallë
me kokën midis dy duarve
pres të vijë shiu

Pashkë. Mëngjes. Rrugë të braktisura.
Afrohem pranë shkallëve të gurta të kishës
katolike “Saint Peter’s Church on Capitol Hill”.
Magda zbret me kujdes. E moshuar. Në duar
mban një degëz me jargavanë të bardhë. Ulet
në sediljen e pasme. Në pasqyrë i dallohen
sytë e bukur ngjyrë qielli. Pjesa tjetër e fytyrës
është e mbuluar me maskë, të thjeshtë, blu të
çelur. Sharpa e mëndafshhtë, vello e qëndisur
me yllëza të kristalta akulli, i mbulon flokët
e argjendtë. Ato shkumbojnë mbi jakën e
fustanit të zi, që i zbret poshtë këmbëve si të
ishte një murgeshë.

-E festuam thjesht. Dhjetë vetë njëherësh.
Virusi. Unë erdha herët.

- Gëzuar Pashkët!
-Gëzuar edhe ju! Zoti na do njëlloj. Edhe
sikur të mbetet vetëm një në tokë! Na mëson
Shën Agustini.

Magda, porositësja e Uberit, vendndalim
ka një adresë në Potomak. Njëzet minuta udhë.

- Ju po shkoni?
- Në shtëpi.
- Kisha është pak larg?
- Këtu kam vënë kurorën. Pesëdhjetë e
pesë vjet më parë. E kam dashur. Marrëzisht.
Perëndia na ka lënë në dorë dy gjëra të
rëndësishme të jetës t’i vendosim kur jemi
jargavanë të bardhë, të sapoçelur.

Ngre lulet që t’i shoh në pasqyrë.
- Profesionin dhe martesën.
- Duhet të vendosin prindërit për to?
- Nuk thonë kot që shoferët të lexojnë
mendjen, - buzëqesh. - Të moshuarit! Që e
njohin jetën!

Ngjisim rrugën “River” drejt Potomakut. E
shkretuar edhe kjo. Një ambulancë me drita
të ndezura vjen nga pas. Ndaloj. Parakalon.
Sirenat ndjellin frikë. Magda bën kryqin.
Vazhdojmë në heshtje.

- Jargavanët e bardhë m’i solli ditën që
më rrëmbeu puthjen e parë. “Janë simboli i
dashurisë sonë”, tha dhe e besova. Punonim
tek Orkestra Simfonike e Shtetit, unë violinë e
dytë, ai në kor. Shëtitëm nëpër vende të bukura
në botë. Sa dashuri, shumë dashuri. S’doja ta
besoja se shkonte me një këngëtare tjetër. Ajo
ishte shoqja ime, - kërkon diçka brenda në
çantën e dorës. - E mbaja këtu, deri vonë.

- Foto?
- I pëlqente, në gondola. Venecia.
- Ishit në muajin...?
- Po dhe mbeta...!

Ngjisim të përpjetën në veri të Potomakut.
Pa jetë edhe këtu.

- Bëra fjalë. Kërkova të më tregonte të
vërtetën. Do ta falja. Por, ai shpërtheu i
nervozuar: “Ç’kërkon? Je xheloze, sepse është
më e bukur se ti!”. U trondita shumë, e humba,
e godita me pëllëmbë. Iku dhe s’u kthye më. Iku
me të në Çikago.

Ul sharpën të mos i shoh sytë.
- S’arrita t’i tregoja se isha shtatzënë. Nuk
e mësoi kurrë. Peshkopi i dioqezës sot më
dorëzoi këtë degë jargavanësh: “E solli posta
‘FedEx’ në mëngjes. Ka emrin tuaj”.

Nuk guxoj ta pyes si i shkoi jeta. Afrohemi
te një vilë e madhe. Në kopshtin përpara saj
vrapon një djalë i ri.

- Është nipi. I ngjan atij. Nuk i rrihet
brenda, - i qeshin sytë. - Faleminderit! Perëndia
ju ruajt!

- Edhe juve, zonjë!
Zbret ngadalë, të mos i dëmtojë jargavanët
e bardhë.

Vazhdon ta dojë, them me vete.
- Më priti te stacioni i trenit. Mbrëmje.
Kthehesha nga Rrogozhina. E diel, - më
tregonte Mira në mesenxher. - Në fillim
ngurrova. Artist. Të lëvizur.

- Kam dalë që të bindesh se e kam
seriozisht.

- I thashë Donikës, më duhet kohë të
mendohem, ia ktheva. Donika ishte kushërira
e tij dhe shoqja ime e ngushtë. Në të njëjtin
grup. Zooteknikë.

- Fakulteti i Veterinarisë, Dega Zooteknikë?
- Po, në një dhomë, katër vjet. Motër.
- E pate takuar më parë?

- Shumë herë. Na merrte në koncerte,
kinema... Por vetëm asnjëherë. Një natë na
ftoi për darkë te Vjosa. Donikës i doli diçka
dhe nuk erdhi. Gjatë tërë kohës u tregua i
sjellshëm, tërheqës, i përmbajtur...

MUÇ XHEPA

Jargavanët e bardhë

Tregim

E ka zënë qymyri, thashë me vete.

- Pas darkës më tha se do të më shoqëronte
në konvikt. Rrugës u ulëm në një stol te parku
“Rinia”, - Mirës i rrodhën lot.

- Mos ma thuaj! Të lëndon!
- Kanë kaluar tridhjetë vjet dhe pikon
ende gjak. Dua ta them që ta shkruash. Vëre
në libër. Të mësojnë... - heshtje. - Filloi të më
këndonte këngë popullore pranë veshit. Diçka
krejt ndryshe. E mësuar me muzikën italiane,
më tingëllonin ekzotike këngët e tij. Nga Lura
e Dibrës ishte. Herë-herë buzët preknin veshin.
Dhe në një moment i vuri mbi buzët e mia.
Duhet të më ketë rënë të fikët, sepse kur hapa
sytë isha në krahët e tij.

Fshi u lotët.
Prandaj Magda thotë:
“Perëndia na ka lënë në dorë dy gjëra të
rëndësishme të jetës t’i vendosim kur jemi
jargavanë të bardhë”, them me vete. Zbres
kodrën e fundit. Rruga “River” vazhdon të
jetë bosh. Marr unazën. Vendos të kthehem
në shtëpi.

Pranvera e vitit ‘72 në qytetin e ndërtuar
mbi kryq, arterie e atdheut, erdhi me lule.
Shumë lule. Si asnjë vit tjetër. Mësuesi na
kishte folur për ekuinoksin. Dielli kishte
ditë mbi Ekuator. I nxehtë. Kishte nisur edhe
“shkrija”, ashtu u quajt në BRSS-ja ndryshimi
pas Kongresit të XX. Neroni kishte ngrënë
goditje në zemër. E para. Ishte trembur.

E shtunë pasdite. Viti i fundit i shkollës.
Mbrëmje vallëzimi. U mblodhëm te salla e
vogël. Orkestra e Mirit. Tre djem të rinj. Tomi
kitarist, Miri fizarmonicist, Jeti baterist. Të
talentuar. S’vinin nga bankat e shkollës
së muzikës. Sanremo ishte universiteti i
tyre. Nga përtej detit, këngët sillnin ëndrra,
shpresë, dashuri... Miri ishte fjalëpakë, por
thoshte shumë me fizarmonikën e tij. Ajo
tingëllonte si bandoneon kur luante tango.
Zumë vend në qoshen e sallës. Timi, Xhemali,
Mukja, Pano, Ziso, Papi, Qemali, Ermali,
Leba, Bilali, Xhelali, Tani, unë, Rexha... Eh,
Rexha, që s’linte orë pushimi pa kënduar
këngët e reja. Banka - instrumenti tij. Vajzat
ishin veshur me fustane të ylberta dhe
dukeshin si zambakë të sapoçelur. Zunë vend
në anën tjetër. Mbrëmja u hap me himnin e
tangove, “La Cumparsita”. Apoteozë. Rendën
djemtë te vajzat. U mbush hapësira e vogël
me çifte. Lëviznin ritmikisht prapa, përpara,
nga njëra anë në tjetrën. Ritmonin dy-katër...
ta-ta, ta-ta-ta-ta... Sikur të ishte kafeneja “La
Giralda”, ku Firpo e luajti për herë të parë
tangon. Dallohej Tani, vallëzonte bukur,
ishte i dhënë pas mbrëmjeve, Papi mjeshtër
i valleve popullore, vallëzonte e qeshte i
gëzuar, Xhemali i gjatë dallonte në qendër.
Shpëtim Rrakulli dhe unë kishim mbetur
në stol ende. Një shoqe e lagjes erdhi dhe e
mori Timin. Rexha u afrua duke rrotulluar
partneren. Shoqëronte këngën me zërin e tij
melodioz.

“...e doja aq shumë, ndaj më mashtroi

jetën duke përtypur ëndrra, po e çoj...”.

Rexha këndonte me sy të mbyllur. Këngët
ndiqnin njëra-tjetrën. Ishin ndezur gjakrat.
Unë i tërhequr. Duhej të përshkoje sallën të
arrije te vajzat. Po shijoja muzikën. Këngët e
reja të Sanremos. “Come le viole” e Peppino
Gagliardi-t. Miri po e shoqëronte me të
kënduar.

“...Shumë pranvera do të lulëzojnë përsëri,
Ashtu si vjollcat... Do të vish prapë ti...”.

Pas saj, Nada me “Re di denari”. Në
drejtimin tim u nis flutura e mbrëmjes. Sapo
ishte shkëputur prej krahëve të Xhelal Toskut.
Poeti i klasës.

- Mira, ti e di që s’jam valltar i mirë.
Më zgjati dorën. Filloi të këndoje vargjet e
këngës. I dinte në shqip.

“...Jeta është lojë
Përziej letrat
Fituesi qesh
Humbësi qan...”.

Ja çfarë letre i ra vajzës së bukur e të
mençur të klasës, mendoj i trishtuar. Të trisë
fëmijën vetëm. Tridhjetë vjet, eh... jetë e rëndë!
- Mars, ‘89. Arifi u kthye vonë nga një
koncert në Bulqizë. Vajza dhe unë e prisnim
me padurim. T’i hidheshim në krahë, ta
përqafonim. Ai u shtri në divan pa na kushtuar
vëmendje, - Mirës iu lagën sytë e bukur. - Trokiti
dera. Arifi nuk luajti nga vendi. “Shiko kush
është!”, më tha ftohtë. Hapa derën. Përballë
Ramizi nga fshati Zall-Dardhë. Infermieri i
zonës. Babai i Violetës, koleges së Arifit. Grua
e martuar me dy fëmijë, - iu lagën fjalët. - Hyri
brenda pa e ftuar. Në dorë kishte një çantë të
zezë. U ul në kolltukun përballë.

Lidhja në mesenxher u turbullua. Sikur të
kishte frikë ç’do të pasonte.

- “Dëgjo nuse!”, m’u drejtua. “Për ty kam
respekt! Punë kam me këtë, Arifin! Po më ndan
vajzën nga burri. Me dy fëmijë!”.

Mira fshi u lotët dhe vazhdoi:
- Ëndrra ime u copëtua. E desha më
shumë se jetën. “Do ta heq kokën me këtë!”, i
tha Ramizi dhe nxori një thikë nga çanta. “Jo
babin!”, thërriti vajza e tmerruar. Fute thikën
brenda! I mbërtheva dorën dhe e shtyva të
dalë jashtë, por vajza u ngjit pas meje e nisi
të bërtasë:

“Jo mamin! Mami, mami!”. Ishte vetëm tetë
vjeç.

“Do të të kap jashtë!”, thërriste Ramizi. I
mbylla derën.

Zëri i Mirës mori ton tjetër.
- Heroi që më kishte rrëmbyer zemrën,
rrinte i squllur në divan. Këngëtari i skenave
të “udhëheqësit të madh”: “Enver Hoxha, o
tungjatjeta...”, ishte lagur...

Këngëtar i dalë nga gjiri i “klasës”, them
me vete. Tallej Neroni me ta.

- Mos më thuaj se u martua me të!?

- Po! Iku atë natë, nëpër errësirë... tek ajo...
Mira sot jeton në gjirin e vajzës dhe
fëmijëve të saj në Florida. Nënë e lumtur...
gjyshe e artë. Ashtu si Magda.

Ushqimet dhe pijet e preferuara të pianistit të madh.

PSE LISZT PINTE NJË SHISHE KONJAK NË DITË?

Ushqim për mendjen: Vakt me Franz Liszt

Nga Georg Predota

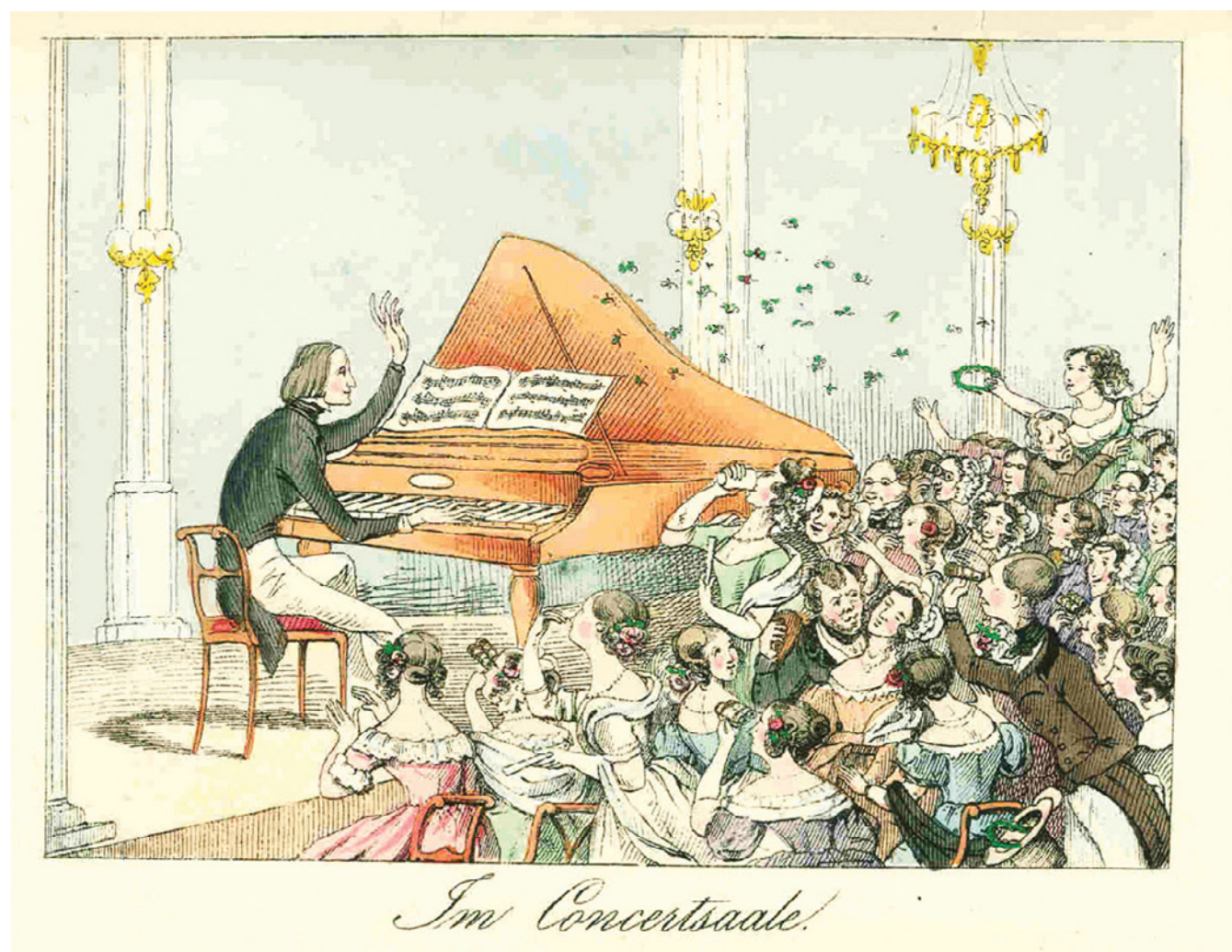
Përktheu Jola Tasellari

Franc Liszt kishte një sërë vesesh nga të cilat alkooli, duhani dhe konjaku renditeshin ndër të parat në atë listë. Një vakt me Franc Liszt do të thoshte gjithnjë të bëheshe xurxull! Kur mori pjesë në një banket në Pragë në vitin 1846, Hektor Berlioz ishte pjesëmarrës dhe raportoi: “Mjerisht, nëse Liszt foli mirë, ashtu edhe piu. Kupa fatkeqe krijoi një vërshim dallgësh të atilla shampanje saqë elokuenca e tij u mbyt në to”. Mesa duket, Berliozit iu desh ta merrte zvarrë Lisztin në orën dy të mëngjesit në hotel, dhe kur atje hasën një festar tjetër të vonë, shkëmbyen fjalë me inat. Fatmirësisht, përpara se Liszt të përleshej, Berlioz i nguti për në dhomën e vet.

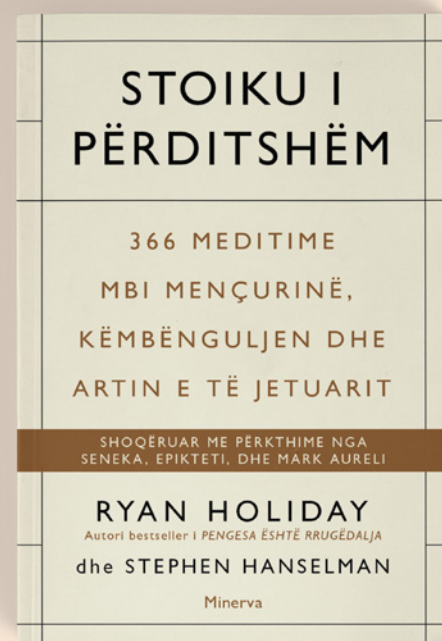
Pavarësisht kësaj, në koncertin e së nesërme Berlioz i përshkroi Lisztin si “perëndi për pianistët”. Si alkoolist i provuar, Liszt pinte një shishe konjak në ditë me besimin se i jepte forcë dhe nganjëherë, edhe dy shishe verë. Atij i pëlqenin verërat e rajonit të Szekszárd-it në Hungari. Të njohura për mushtin kuqalak të pjekur nga vera e gjatë dhe e nxehtë dhe dimri i butë, ato u bënë shoqërueset e pandara të Lisztit. Thuhet se njëherë i dhuroi një shishe vere Szekszárd-i Papa Piut të IX-të.

Liszt ishte i pashëm, por dhëmbët i kishte dukshëm keq. Higjiena dentare me gjasë nuk ishte prioritet për të dhe kishte disa proteza të vëna. Kjo qartazi ia kufizoi llojet e ushqimeve që mund të shijonte, dhe një ngjarje e njohur dëshmon qëndrimin e tij me Riçard dhe Kosima Wagner në Bajrojt për premierën “Tristani dhe Izolda”.

Mesa duket, dhëndri i vet i dërgon një biftek viçi të tymosur me salcë kajsie, por në pamundësi për ta përtypur, Liszt ia jep studentes së tij, Lina Shmalhausen. Lina nuk kishte neps për mish viçi dhe ia jep qenit, ndërkohë atij i gatoi supë. E shqetësuar për vlerat ushqimore, Lina udhëzon kuzhinën se Liszt “duhej të hante jo vetëm vezë, por edhe ca mish, perime dhe buding me qumësht, të atilla si prej orizi apo krundesh, të gatuar në mënyrë tërheqëse”. Kështu, Lisztit nisi t’i shijonte shpargu, sepse mund ta hante pa vendosur protezat. Me shikimin që po i dobësohej, të ngrënit iu bë edhe më tepër sprovim. Në një banket të mbajtur për nderin e tij në vitin 1886, Lisztit iu desh të ushqehet prej së ëmës së Uinston Çërçillit, Xhenit, duke qenë se nuk mundte dot të shihte as pjatën.

BOTIM I RI NGA MINERVA

STOIKU I PËRDITSHËM

Nga Ryan Holiday

“Qofsh skllav zyre apo senator amerikan, ky libër do të të ndihmojë të gesh busullën tënde”. —GREGORY HAYS, përkthyes dhe redaktor i Meditime nga Mark Aureli

“Një burim i pasur e shpërblyes i mençurisë praktike, e cila të ndihmon të përqendrosh në atë që ke nën kontroll, të eliminosh besimet false dhe kufizuese, e të ndërmarrësh veprime më efikase. Bëje Stoiku i përditshëm guidën tënde dhe do të shtosh qartësinë, efikasitetin dhe paqen me çdo ditë që kalon!” —JACK CANFIELD, bashkautor i The Success Principles dhe i serisë Chicken Soup for the Soul

Ku mund ta gesh harenë e vërtetë? Si mund ta shfrytëzosh fuqinë e arsyes? Cili është matësi i vërtetë i suksesit? Si duhet ta menaxhojmë inatin? Si të gjejmë kuptim? Si ta mposhtim vuajtjen? Përgjigjja e këtyre pyetjeve dhe më tepër, gjenden në zemër të filozofisë stoike.

Prej kohësh arma e fshehtë e figurave të mëdha të historisë, që nga perandorët e pilotët luftëtarë, tek artistët dhe aktivistët, ishin parimet e Mark Aurelit, Epiktetit dhe Senekës, të cilat kanë ndriçuar fort përgjatë shekujve si një filozofi për veprimtarët. E testuar në laboratorin e përvojës njerëzore gjatë dymijë viteve të fundit, kjo njohuri e përjetshme është thelbësore për menaxhimin e ndërlkimeve të jetës moderne.

“Stoiku i përditshëm” është një guidë tërheqëse dhe e thjeshtë për jetën e mirë, duke i sjellë mençurinë klasike brezave të rinj.

“Stoiku i përditshëm është një thesar që na ndihmon të menaxhojmë zgjedhjet tona, të kapërcejmë vetëmashtrimin dhe të mësojmë se si të sillemi në përputhje me vlerën e vërtetë të gjërave, duke pasur gjithmonë në mendje të mirën e përbashkët. Ky kujdes për shpirtin jo vetëm i bën njerëzit më të mirë, por bën edhe shoqërinë më të fortë”. —JOSEPH A. MACIARIELLO, autor i librit The Daily Drucker, The Effective Executive in Action dhe A Year with Peter Drucker

ISBN 978-9928-265-70-8

Nr i faqeve 400

Çmimi 1500 lekë

Përktheu David Hudhri & Arben Shehu

VALBONA HADRI

dëshira të vonuara

Valbona Hadri shkruan thjeshtë, me mesazhe të qarta. Poezia e saj përshkohet nga një ndjesi e ëmbël, herë me pak tis trishtimi e herë me një dritë gëzimi. Gjithsesi vargu i saj është i ngarkuar me një dramë përplot ngjyrësi emocioni. Është fituese e shumë çmimeve poetikë në Kosovë dhe gjithmonë është pritur mirë nga lexuesi.

ROLAND GJOZA

DËGJO

Nuk janë vetëm vitet që e plakin njeriun
Po dhe labirinthe e jetës, në kryqëzim rrugësh – i tha
zogut në dritare, zonja e vetmuar.
Në fytyrën e saj të tharë kishte vënë duart e mpira e të
zverdhura anemia
Ndërsa plagët e shpirtit që flisnin, i mbyllte prapa
kangjela e të derës së hekurt.

Balli me rrudha, që bënin majë në gropëzat e syve të
venitur,
Shuanin bukurinë e fytyrës së saj të tretur
Kam një histori vuajtjesh, hallesh, dhembjesh dhe një mall
të strukur në gjí.
S'i se kuptoj askush dhembjen time të gdhendur nëpër
faqe gurësh të shënuar me brazda vijash të thelluara?
Po jetën time të ndërtuar mbi udhë të këputura lotësh?

Nga një lëvizje qepalle, pa dashur, zogu u tremb dhe la
dritaren e veshur me dhembje.
Rrëfimi i një zemre të thyer u tret vetmisë së përmallshme
të kësaj nate të vrarë, pa zë njeriu.

SIKUR TA DIJE

Bëj sikur s'di asgjë
Ndërsa ti sillesh rreth meje duke më kërkuar të jem lot në
syrin tënd
E unë e lënduar në heshtje
Nuk mund të nxjerr asnjë fjalë të vetme

Nëpër pika shiu shoh në dritaren e dhomës tashmë të bërë
imazh mishërimi i një dashurie pa fund.
E vetme,
Pres fjalën tënde tretur viteve
E dua shikimin tënd që ma trazon brishtësinë e shpirtit.
E paqetë në qetësi sikur jam në duart e engjëjve për të
më zgjuar të paktën një çast mrekullie se prapë jemi
takuar.
Mungesa jote merr me vete buzëqeshjen e shkrirë
bashkë me tupanat e këngëve të mbetura pa kënduar.
Hesht në netët e trazuara pa gjumë, pa guxuar të them
Sa shumë më mungon.

Ah, sikur ta dije se brenda meje je vetëm TI!

PËRBALLË JETËS

Drita vijëzohet në fytyrën e saj,
Duke zhdukur çdo hije të mbetur.
Ajo shtrëngon lapsin me gishtat e bardhë dhe diçka
shkruan në letër.

Herë pas here kafshon buzët e holla.
Do t'i mbajë për vete sekretet
Për njerëzit si hije me helme si bolla dhe kthinat e heshtjes.
Donte të mbetej luftëtare e kohës,
Në epokën fatzezë të gënjeshtres.

Kish luftuar me kohën dhe njerëzit e saj.
Kish marrë plagë pa fund në përleshje.
Deshi të ishte e vetme mes heshtjes,
Si një dhembje pa fund, e përjetshme.

Shumë vonë e kuptoi çfarë ishte globi
Dhe kjo botë se si funksionon
Pa shkëlqim dhe fjalë të sinqerta.
Përballë njerëzve me shpirt si demon

E vetmuar, e heshtur pranë sofrës,
E pangrënë, ajo rri dhe mendon
Hipokritët bëjnë ligjin në botë
Të sinqertët ç'mund të fitojnë?

Valë kujtimesh i shkrepëtinjë në mendime.
Nëpër qiej ka shumë re dhe shi,
Koha ecën, çdo çast nëpër mjegull
Fytyrëvrenjtur dhe sytë plot mërzi.

DËSHIRA TË VONUARA

Dua t'i them heshtjes diçka,
Por më mungon, koha e fjalës.
Dua të tretem bashkë me buzëqeshjen,
Por më mungon titulli i këngës së pakëndume.
Dua ta qëndis pamjen,
Me fije mëngjesi
Por s'më le muzgu t'i shoh fytyrën.
Dua ta këpus lulnajën e artë,
Por më ka tradhëtuar aroma.
Dua ta hap harkun e portës,
Për t'u takuar ballë për ballë me ujkun e përrallës,
Por shtëpia buzë detit ende grindet me erërat.
Dua të takohem me kohën time të humbur,
Por faqet e fundit të ditarit janë ende të pashkruara.

MË THËRRET

Dëgjoj një zë që më thërret prej motesh
Prej motesh vjen dhe më hap udhën e luleve
Më vjen rrotull buzëve të ngujuara
Nuk e di çfarë të them, pa zë e pa fjalë
Është kumb i një kënge për dasmorë
Një kryekrushk i dehur më vjen vërdallë
Kërkon nusen e humbur në përrallë

Përralla e nuses ka një nur në ballë
Nuk i falet drita dehurisë së marrë
Nëse është dehuri dashurie shpirti
Duhet puthur drita, syrin për t'ia fal.

A THUA?

S'do t'i dëgjoj më rrahjet e zemrës tënde?
A thua zëri yt do t'i mungojë mëngjeseve, kur dimri bëhej
verë ?!

A mos vallë s'do kthehesh,
Qoftë vetëm dhe njëherë, për hatrin tim?

Mos më thuaj që s'do presësh fundin e tregimit që e filluam
dikur, diku...
Më premtove që do t'rrugëtojmë bashkë me valvitjen e
Flamurit, në trollin Dardan.
Ndërsa ti don të tretesh, pa shijuar edhe nga një gotë verë?!.
Mos të lutem... mos!

Hedh sytë kaltërsisë joniane, Butrintit të bukur, Bistricës së
xhevahirtë deri te Gjiri i Prevezës.
Mos më lërë vetëm të shkoj

Le të bashkohemi tek hyjnorja me lutjet e mia, atje na pret
lulja e vyshkur.
I duhen ca pika ujë për ta ringjallur,
I premtuam, prandaj s'të lë dot,
Çamëri!

dy orë me veten

Duke pikasur në largësi nga dera vijat e florinjta të
librit vura re se e kisha patur për një kohë të gjatë në
të njëjtin vend. Librin e harrova mbi tavolinën e vogël të
kafes pasi xhezveja e madhe e kafes e mbushur me çaj më
shpërqëndroi kur filloi të stërpikte pllakën e nxehtë dhe të
bënte një zhurmë në formë avulli.

Mu desh ta përmblihdja veten dhe të nisesha në
destinacion, kujtesa e zhbëri atë moment dëshire për lexim.
Duhet të nisesha tek dhëmballa dhe të respektoja orarin
ose do degdisesha në një dentist tjetër. Oraret me sa duket
janë të shenjta për ta, për mos thënë të florinjta.

Po sikur ta merrja me vete, hesitova,
Ku ta lexoja në makinë? Tek dentisti me gojën hapur?
Po, tek dentisti, duke pritur sa të më vinte rradha.
Pastaj ngjyra e artë e vijave baroke! Më mirë të presi derisa
të kthehem.

Gjithçka kisha dashur ato ditë ishte ta lexoja të paktën
një faqe. Dukej shumë solemne. Vetëm fakti që ta mendoje,
kortezia ndaj një libri. Më duket e padrejte ndaj një libri.
Ndërkohë që kisha lexuar disa libra të tjerë këtë as kisha
arritur sikur t'i lexoja faqen e parë.

Kjo është surreale, nuk më kish ndodhur kurrë. 1 faqe
dy kafshata mollë, çfarë më thotë mendja kështu?

Një ditë për shembull isha duke lexuar një libër tjetër,
mbas 30 faqeve lexim nga mesi vura re librin e parë të hapur
në faqen e parë. Ku e gjeti, tani që u lodha pak nga sytë-
thashë me vete.

Pastaj kureshtja për librin që kisha në dorë mu shtua.
Por një moment sikur e detyrova veten ta merrja atë libër në
dorë dhe ta lexoja. Vazhdova tek faqja e parë tek paragrafi
i dytë, s'e di ku e kisha lënë, por pasi pashë që gjërat s'po
lidheshin nga fundi, u detyrova të kthehem përsëri tek
paragrafi i parë. Kjo më shkaktoi bezdi dhe një lodhje që
aty për aty u përkthye në përgjumje. Sytë u mbyllën vetë
në një çlirim të pashpjegueshëm të kraharorit, gati sa nuk
e ndjeja se aty mund ta prekje shpirtin.

Ende s'kisha hapur sytë mirë dhe ndjeva një energji të
fortë që të bën të ndjehesh i gjallë dhe me dozën e leximit
që kisha bërë, mu duk e udhës që atë energji ta shfrytëzoja
diku tjetër dhe jo për të lexuar përsëri.

Në trup sikur e ndjeva ujin e liqenit te Merhojës, një
melhem që shëron plagët kur kridhesh në të, apo i zmadhon
ato në largësi.

Po sikur ta marr me vete, s'e di, shenjtëria e një libri të
bën të mendosh shpesh për vendin ku do e lexosh, si do e
lexosh dhe a është ai vendi i përshtatshëm liturgjik. Me ujin
që të rrjedh nga të katër anët dhe tokën e përbaltur nga uji
që bie prej trupit tim, do kishte shumë pak shenjtëri në një
altar të tillë.

Së fundi dhe ora po ikte dhe e gjitha kjo për fajin e faqes
së parë.

E di shumë mirë që po e kalova faqen e parë ai libër i ka
orët e numëruara.

Faqja e parë ishte një barrierë e madhe, ishte barriera
e nisjes, ishte barriera e vetëmohimit.

Të gjithë e kanë provuar dilemën e faqes së parë apo
paradoksin e faqes së parë. Nëse ti nuk kalon faqen e parë
ti nuk ke për ta lexuar kurrë atë libër. E nëse e kalon faqen
e parë, zëre se e ke mbaruar atë libër.

Dhe në luftën time me dilemat, nuk kisha një bilanc
pozitiv, prandaj masa e krahasimit nuk më bënte punë në
këtë rast.

Faqja e parë është tortura e vërtetë e një ëndërrimtari.
Ajo është kufiri i çdo të vërtete, e çdo historie në një libër.

Mbetem i shtangur kur mendoj se nuk kam një përgjigje
të hë për hëshme se kur do ta prek atë libër përsëri tashmë
që duart i kam mbi timon dhe që nuk e di se çfarë ka në
faqen e dytë, ndërkohë që i jam kthyer kaq herë faqes së
parë sa më përzihet çdo herë që e mendoj.

“Kam edhe vajzë timen, edhe burrë, vjehërr, qen e diplomë doktorature, e jam qikë! (Se si kam dalë kaq herët, apo... kaq vonë për t’u taku me të!). Flet me veten, e çoroditur, Vesa. Flet në dy zëra, dy ndërgjegje. Herë duke medituuar për jetën e saj, dhe herë duke medituuar për takimin.

Është pranverë, por, është ditë, muaj, vit i tërë me shi. “Është sikur fundi i Njëqind vjetë vetmi te Marquez!” mendon Vesa. “Duket sikur kurrë nuk do të përfundojë shiu. Është plakur, është rrudhur e tërë bota. Dhe edhe ëndrrat e njerëzve janë disi si të papuna, jemi bërë si njerëz të papunësuar, të kotë në plakjen e botës e të ëndrrave, të pa ide çka të bëjnë me veten, me jetët tona”. Shikon tutje në terracën e kafenesë para saj, janë shumë të paktë mysafirët në kafenenë që i duket gjigante në zbrazëtinë e saj.

Rigon, pikon shi dhe shpërhapja e mysafirëve në kafenenë gjigante, i bën të duken si shpendë të lagur, “të veçuar secili nga tjetri. Qoftë edhe ata që janë bashkë në të njëjtat tavolina me kafet e esspressot e tyre të ngrohta në këtë kohë, po shikojnë telefonat e tyre, nuk ka bisedë, nuk ka fjalë as gjuhë... kohë e ndërmjetme, ndërmjetë çdo gjëje”, (“qoftë edhe ndërmjet mëngjesit që ka kaluar dhe mesditës që ende nuk është, derisa po e pres atë. Është sikur e tërë Kosova, edhe ai, e edhe unë. Por edhe tërë shqiptaria, dhe... edhe kjo botë e lagtë”), mendon Vesa, duke shikuar në terracë, shiun dhe njerëzit përreth.

Një muzikë krejtësisht jashtëkohore duke luajtur, njëllor gjysmë opere bashkëkohore, me ritëm, “krejtësisht palidhje, e shkëputur, rënë ndërmjet disi!”. (“Por, athu çkado të thotë Rio, për këtë. Sidoqoftë, do t’i them, se si duket po fitojnë shumë këta pronarë e nuk dinë çka me ba me krejtë fitimin e po eksplorojnë me nervat tona!”), mendon Vesa duke pritur.

Vesa është e ulur në kafenenë afër shtëpisë së saj, zyres së saj, çerdhes edukuese të vajzës së saj, shtëpisë së prindërve të saj, marketit ku blenë për shtëpi, afër. Afër tërë universit të saj. Vetë e ka caktuar këtë vendtakim, me të njohurin e saj, Riodezhanejro. Sapo ka porositur kafën, “amerikane” dhe po e pyet veten pse e ka bërë këtë gjë. Zakonisht pin makiato të vogël, kurrë pa e ditur cila është më e lehtë, e madhja apo e vogla? Meqenë se kafja i jep vull e mundim, duke qenë introverte e skajshme, por që e mirëmbanë me antidepressivë të përshkruar nga psikiatri.

“Qifsha emrin! Vesa? Çfarë emri kam? Mbetur pengë kohës së kosovarëve kur kishin filluar dhe mbaruar së lexuari poezi, saktë në vitet tetëdhjetë të shekullit të kaluar. E jam veshë si hallë, këmishën teget, kumashe, dhe në pantollona të hirtë. Uf, si i kam flokët. Si e kisha hundën në pasqyrë. Prit, a i kam pastru dhëmbët sot? (Por, prit... çka kam kështu? Nuk kam dalë as mu qi me Riodezhanejron, as me fillu najsen! Tani, Tanasi im, dhe Nita po më dalin për hundësh). Nejse”, i thotë vetes e zemëruar Vesa, dhe ndalet, provon të ndalet së medituari e shpërthyeri para këtij takimi.

“Duhesh me pasë nanën qikë” thonin, e thonin kur ishim të rinjë, për të thënë se një gjë është e pamundshme, e paimagjinueshme! Por unë jam qikë! Dhe pikë! Bashkëshorte, qe sa vite, dymbëdhjetë, trembëdhjetë, as nuk e mbaj mirë në mend; jam edhe nanë, e qime domethënë, e shkërdhyer, pjellur një herë.. tërë këto vite, por edhe paraprakisht martesës... kur jetoja në Danimarkën e matur, të butë, të fortë e të madhe si penisi i Soren. Çfarë budallice, kam jetu sa vite në Danimarkë dhe kam pasë lidhje, seks, veç me një danez. Nejse.” Por, jam, ndjem, punoj e jetoj si qikë. Si e paqime. E virgjër. Pjellur e shkërdhyer në të gjitha pozitat e mundshme, që nga mosha gjashtëmbëdhjetë vjeçare. Por, jetoj si: qikë! (“Së paku kështu do të më shoh Riodezhanejro!”).

“Uh, erdhi, megjithëse nuk po e shoh. Është kollitja e tij, është në kollitjen e tij e tëra. (Se si thash erdhi! Se si edhe kollitet seksi, se si edhe hapat që po ia dëgjoj anash murit, i ka tërheqës. Emri, hapat, kolli burrëror dhe zëri

BALLSOR HOXHA

Në ndërmjetësinë e një dite me shi

Tregim

i i tij i mekur e penetruar). Uf! Çka po ndodhë me mua, para këtij takimi. (Por është si gjithë, edhe ashtu, gjithë më ndodhë kështu...)

“Tung Rio”, e përshëndetë Riodezhanejron Vesa me të arritur të tij në tavolinën e saj, prej prapa kafenesë.

“Tung Vesa, si je? Më fal, ndoshta jam vonu” thotë Rio, edhe pse e din që është saktë në kohë, thotë dhe e vëzhgon Vesën, dhe kënaqet në të shikuarit e saj, është e bukur dhe e plotë si grua e moshës së tyre, e plotë në mënyrë tërheqëse.

“Mirë jam, shumë. Edhe pse na mbyti shiu, ha ha” qeshet Vesa, dhe në mendje i shkon se ka qeshur si e çmendur. Por në të vërtetë është koha, moti dhe shiu i pandërprerë për disa javë tash. Edhe Rio ndjehet sikur i atakuar përnjëherë nga e qeshura e Vesës, ç’është e vërteta. Ka qenë i humbur në mendime, në të përkujtuarit e tërë bisedës që do të zhvillonte me Vesën në këtë takim, për të provuar të gjejë ndonjë punë.

“Më fal, ndoshta qesha shumë me të madhe” thotë Vesa, e ndërgjegjësuar.

“Jo jo, nuk e ke keq, ndoshta na bën mirë e qeshura në këtë mot. Ndoshta po ndjehemi si në ndonjë strehë religjioze tërë shoqëria në këtë qetësi të krijuar nga shiu dhe zbrazja e rrugëve prej njerëzve. Si po kalon?”

“Mirë. Por tanë kohën po me sjellen mendime rreth papunësisë. Po më dalin përpara të gjithë shokët tanë të përbashkët pa punë, e me punë të çmendura që nuk i meritojnë për tërë atë që munden. Si i ke punët?” e pyet shpejtë Vesa, për të përfunduar së foluri, dhe tërë kohën duke i thënë vetes (“a je çmendur, po i vardisesh, po e ndjellë... çka është tërë ky kujdes? Çka hamami e sjellë bisedën për punën...”).

“Paj, të thash tërë kohën po më duket vetja si...” flet Rio, por Vesa humbë në zërin e tij të mekur. (“Sa tërheqës, por se si kjo mjekërr e tij është paksa pa kujdes, paksa pa shumë mirëmbajtje. Rio nuk është sikur Tani, Tanasi, ky është i pakujdesshëm.” Mendon Vesa, dhe tërë kohën shikon buzët e tij, që po flasin, që po lëvizin. (“Po flet, me një përpjekje disi, sikur të ishte gjysmë i fundosur diku në shiun e këtij mëngjesi, apo në mëngjesin e tij në këtë shi. Në këtë mëngjes të largët disi. Të largët si, si... hej, çka je duke bërë oj Vesë, ai është duke të folur!”)... prapë kthehet në bisedë dhe kupton zërin e mekur të Rios, “dhe

kur njerëzit janë në kishë, për shembull, ata duhet t’i përmbahen rregullave të saj, ha ha” përfundon Rio, dhe qeshet. “Por qeshet me kujdes, me dro, me përpjekje edhe, me një vështirësi, po po, ka mbetur në këtë mëngjes disi”, mendon Vesa, por edhe qeshet me fundin e të folurës së Rios që e ka dëgjuar. Qeshet mekanikisht.

“Se si, gjithnjë ma kujton Bolanon, ky njeri. Me zë, me sjellje, me fat edhe më shumë (para se t’ia dilte Bolano), me jetën e tij... Biseda ka vazhduar. Vesa thotë ndonjë fjali, apo vetëm fjalë, apo edhe vetëm qeshet shkurtë, dhe vazhdon e mbetur në vëzhgimin e Rios. Vazhdon duke e shikuar sikur të ishte ndonjë seks simbol. E përpin me sy, dhe vazhdimisht rregullon këmishën e saj teget dhe stomakun e saj që i është paska i plotë, por që në të vërtetë i duket Vesës sikur një balenë derisa e vëzhgon Rion. Ka kaluar më se një orë, dhe megjithëse janë takuar për mundësinë e gjetjes së ndonjë ndonjë përkthimi nga portugalishtja (në Kosovë!!!) për Rion, duke qenë se Rio ka jetuar atje një kohë të gjatë si refugjat pas luftës, ajo, Vesa, nuk i ka thënë asnjë gjë, Rios. Tërë atë që ka bërë tërë kohën është se ka provuar me përpjekje të mëdha ta dëgjoj, por e ka dëgjuar vetëm zërin e tij, dhe ka bashkëjetuar me këtë zë për këtë ndërmjetësi mëngjesi e dreke, e pranvere e dimri, e shiu e mallkimi, e të tërë ndërmjetësive të botës dhe të universit, i thotë vetes. “Sikur jam në pubertet, sikur jam përndezur seksualisht pa asnjë kuptim, sikur nuk di çka të bëj me macën time, sikur, sikur... jam e çmendur” i thotë vetes Vesa, derisa janë duke u ndarë, pastaj i thotë vetes një “nejse” zemërimi, dhe mundohet të përshëndetet së paku, si duhet me Rion. Dhe derisa i thotë “tung” mbanë në dorë të pasmen e saj të majtë, duke e shtrënguar dhe përmbatur veten, ndjen njëllor ngrohtësie si të largët dhe të harruar, të dashur dhe të dëshiruar në të njëjtën kohë. Me dorën dhënë Rios, kthehet dhe shikon shiun, dhe se si i duket se është duke ardhur vetë! Në orgazëm.

Ka shikuar, ai tashmë. Është vetëm, Vesa, dhe e lirë, të mendoj, të qortoj, të shajë, të çmendet me veten e saj. Rrugës fillon të mendojë se sa do të donte të masturbonte. Të derdhej dhe të qullostej deri në fundosje. I vjen turp, epsh dhe ankth.

Shikon tutje, duke ecur, është shi, ka

harruar ombrellën dhe as nuk don të kthehet ta marrë prapë. Është në ndarjen e rrugëve, të tërë universit të saj siç i kishte thënë vetes më herët. Është shi, është pranverë, është ndërmjetësi, dhe është njëllor rikthimi i diçka krejtësisht të harruar, të larguar qe një kohë të gjatë dhe të injoruar qe një kohë të gjatë. Provon ta imagjinojë çka mund të jetë kjo gjë, si mund të jetë, dhe si e ka harruar. Kujton Danimarkën. Kujton rininë e saj. Kujton tërë jetën e saj, “si qikë” por me marrëdhënie seksuale, dhe nuk mund ta shquaj çka është, si është dhe ku është kjo ndjesi që e ka në lëkurën e përndezur të qafës. “Nejse” i thotë vetes në zemërim dhe me nervozizëm.

Mendon çka nëse Tani, Tanasi do të jetë në shtëpi dhe e sheh kështu të përndezur të përçartur dhe të harruar në këtë ndjesi të panjohur, apo thënë më saktë të harruar.

Ecë, dhe bartë diçka mbi supe. Është duke menduar për këtë kohë të vështirë, për Rion, për veten, për Tanin, Tanasin, për vajzën e saj, për këmishën e saj kumashe teget. Dhe për tërë Prishtinën, Kosovën dhe për tëtër botën. E bartë të tërën mbi supe, mendon. Dhe e rëndon po kjo, pikërisht në supe. Dhe çuditërisht për shkak të kësaj ndjesie të harruar nuk e din nëse është duke e dashur këtë shi, apo nëse është duke u fundosur brenda kësaj ndërmjetësie. Nuk e din çka ka, dhe as çka është duke ndodhur, në këtë ditë. Nuk e din, si është të jesh kështu, si ka qenë të ishte kështu. Nuk e din dhe e don këtë shi, vendos se e don këtë shi. “Mu sikur në Danimarkë”.

I dalin përpara rrobat e hedhura sido në tërë apartamentin e tyre, me Tanasin, i dalin përpara shkrimet e shpërndara kudo dhe sido, notesët, dhe fletoret e saj të poezive. Pastaj edhe enët, obligimet e kuzhinës për sot, për dje, për nesër, për çdo ditë, për tërë jetën deri në vdekje, dhe më pas, mendon, qoftë edhe pas vdekjes do t’i marr me vete këto obligime. Këto imtësira që më çjerrin thellë, thellë në shpirt.

Por duke provuar ta ruajë këtë ndjesi të saj për shiun, këtë Danimarkë të saj të vogël brenda dhe ndërmjet pikave të shiut, kësaj që ka ndërjerë në takimin me Rion, provon të harrojë të tërat. “Por do të masturboj, do të masturboj dhe do të më hiqet e tërë” mendon në vete Vesa. Ecën nëpër shi, tashmë e lagur e tëra, dhe duke ndërjerë edhe orgazmën që e kishte pasur derisa i kishte folur Rios. “Nejse!” I thotë vetes me nervozizëm dhe me zemërim. “Por, si është e mundur që kisha orgazëm aq shpejtë, aq lehtë dhe aq padashje? Athu çka dua unë? Me të vërtetë, çka po dua? Çka dua sot. Këtë ndërmjetësi, këtë hiç ditë, këtë seks, këtë tradhëti, këtë dashuri dhe këtë familje dhe këtë botë e shi. Çka dua me të vërtetë? Danimarkën time?”

Vesa është duke mbushur një çantë të madhe krahu me rrobat e saj më të domosdoshme. Palosë, por jo, nuk i palosë por as nuk ngutet, vetëm i futë pa i zgjedhur as pa i shikuar, as pa e ditur se çka dhe për çka i duhen këto rroba. Pastaj fillon t’i fusë shpejt dhe ashpër rrobat në një çantë krejtësisht të harruar për tërë këtë jetë me familjen e saj, qe sa vite. Dymbëdhjetë? Pyetet. Nejse! I thotë vetes me zemërim dhe nervozizëm. Ndalet, mbështetet për murin e korridorit të apartamentit, që është ngushtë sa të kalojë vetëm një njeri. I kujtohet vajza e saj, nga ngjyra rozë e murit të korridorit. “Çka jam duke bërë?” Pse? Por prapë vazhdon. Ndalet dhe shikon brenda çantës së saj të harruar, pikërisht nga Danimarka. Është e mbushur me mbathje, me dy tre libra dhe me laptonin e saj me të cilin shkruan poezi, të cilat kurrë askush nuk i lexon përpos Rios. (“Së paku kështu unë e di”, i thotë vetes.

Në të dalur nga dera e apartamentit të përbashkët, kontrollon sa para i ka në xhep. “Sa pak” thotë në vete duke iu dridhur zëri, nga turpi, ankthi, epshi dhe ethet që e kanë kapur. “Janë aq pak”, mendon. Por, “nejse”, i thotë vetes. Prapë me zemërim dhe nervozizëm. Por, sidoqoftë, niset, shkon. Del nga ndërtesa e apartamentit. I kujtohet se ka qenë duke rënë shi dhe se nuk e ka marrë ombrellën nga kafeneja.

“Paj, të filloj nga aty” thotë me vete dhe niset prapë në kafene.

ALDO
MUSTAFA

Dhimbjet e zgjerojnë kohën

Poezi

Të ikësh a të vish

Atje ku heshtja zhurmonte
Lëvizja brenda vetes bosh
Fillim-dimri kish' qenë i ngrohtë
Afsh pranveror dukej se lajmëronte

Në shtegun e ëndrrave të takova
Kisha sjellë me vete lumturinë
Derën të hapa, u fute brenda
Plevit solle brinjë më brinjë

Kujt iu desh shtegu dhe ëndrra
Kur të qëndrosh mirë, nuk din
Të ikësh përgjithnjë ma kish' enda
E në ardhsh, përgjithnjë të rrish!

9 Dhjetor 2022 (22:06)

Shiu i parë në muajin e shkurtër

Ti nuk pret që malet të zënë ngricë
Kur në verë, me ngulm në thatësirë
Si era e dimrit kërkon të arrish
Gjethet e pjergullave t'i rrëzosh pabesisht

Se nuk qe i beftë dimri i fundit
Ku netë të tilla s'i duhen askujt
Atje në Olimp perënditë kërkuar verë
Por gjak njerëzor pinë në kupë

I yni qe i preferuari

Dhe ulliri fidan shtat s'do të hedhë
Fusha do të mbushet me barëra të këqija
Pemët më shumë s'do të hedhin kërcell
Vreshtat pa rrush, pa rrush dhe hardhia

Mos u ligështo kur mend të vijë
Shiu i parë në muajin e shkurtër
Mos u ligështo pak më tutje do vijë
I fundit perëndi në aventure i humbur

Dhe arës sërisht do t'i bjerë hija

7 Gusht 2020 23:50

Katër stinë

Pranvera stinë nuk i bën vjeshtës
Tepër e ngrohtë i qëndron freskisë
Por të dyja ekuinokset, njëra me tjetrën
Puqen, bashkohen dhe bashkë përpihen

Ndërsa ne jemi dimri me verën
Nuk na bashkoi dot e mesmja stinë
Pa ardhur i ftohti në të nxehtë
Nuk e lind as diellin në dimër

Por stinët duket që s'janë njerëz
Ato të gjitha shkojnë e vijnë
Mes ekuinoksit, pyes veten
A i ke dhe ti katër stinë?

13 Nëntor 2022 (01:07)

Po thaja detin

Po thaja detin, teksa ti mbyteshe
Sa kripa gërryente brenda meje
Kanione, gropa, shkrepë frike
Që në tokë të thatë prap të dilje

Përballë së gjalli në fund më erdhe
Herë falenderuese, e herë fyese
Nuk pe që për ty thava detin
Dhe anije kërkove, nga unë të ikje?

Kanione, gropa, shkrepë frike
Një tokë e thatë mbeti për mua
Kur jashtë meje për pak sa s'u mbyte
Në të tëndin det, mbytu, më thua!

Dhe unë mbeta në pìrgje kripe!

13 Nëntor 2022 (00:50)

Dhimbjet e zgjerojnë kohën

Dhimbjet e zgjerojnë kohën homunkulus
Ato çjerrin dysHEME me thonj shqiponjash
Dhe qiellin e largojnë si në fund të qivurit
Atje ku drita është kuadruar nga terri

Netë të tilla si meriton as bufi
Kanë shijen e kripur të vajeve
Kanë peshën e rëndë të fateve tona
E ti që fle qetë, gjatë humbjes time

Në një natë jetova dekada të tëra
Dhimbjet e zgjerojnë kohën tmerrësisht shumë
Dhe trupi njerëzor përgatitur për një jetë
Përjeton jetë të tëra, derisa në terr të prehet

9 Gusht 2020 00:20

YLLI PANGO

Dhembshuri pavarësisht

Tregim

...Tek ndërhalleshim dikur rrugëve pa qëllim,me një miken time të hershme, rastiste na kalonte me sirena e uturimë një autoambulancë...Shpinte ndokend të sëmurë rëndë a të aksidentuar në spital. E ajo që ndalonte gjithnjë e sikur mpihej. Ngrinte... Fiksohej e ndiqte me sy të përkorë, auto-ambulancën derisa të na zhdukej nga sytë.

“Po ç'ndalon?” pyesja, “se mos do shohësh gjë...brenda...veç makinën...” Fshinte një lot që i rrokullisej në faqe e gjegjej me një nëntekst qortim të thekshëm e të butë në intonacion, enkas..për mua:

“Ishalla shpëton...”

Ishte vërtet e dhembshur.

Cilido të ishte brenda...Ishte një dhembshuri...Do ekzagjeroja ta quaja universale. Diçka në mes...

Studionte arte. Nuk besoja që bënte prova. As që donte të tregonte sa e dhembshur ishte. Pavarësisht që dikur do të ishte aktore. Varësisht që aktorët ndër gjërat më të lehta, kanë të qajnë kë të duash, kur të duash e si ta duash...Ajo gjithsesi ishte e dhembshur. Qoftë edhe ashtu...në përgjithësi...

...Është një qen, në një të përhimë të ndohetur, si i palarë, njolla njolla. Dhëmbët të harkuar thellë, të verdhë. Sa herë na sheh përballë na i zverdh ata dhëmbë e na leh egër. Kjo ndodh rrallë ballas... se zakonisht...e sheh veçse pasi ka tentuar të të jetë hedhur për të kafshuar nga pas...

...Shfaqet papritmas, aty, e andej nga nuk ta pret mendja. Gjithmonë -andej nga shëtisim... del nga pas ca drurëve dhe e sulmon nga mbrapa mikun tim dhe të fëmijës tim. Si hajn. Ka tentuar jo pak herë ta kafshojë. Ja ka arritur një herë. Kafshon dhe të tjerë. Është gatuar ashtu...si ca njerëz

...Para do kohe dëgjova se helmuan ca qen andej...Më erdhi keq sidomos për ca qen që s'ngasin njeri, flenë udhishtave të pyllit. Shumica syresh i hapin udhë njeri tjetrit e përshëndeten me kokë me gjysma lehje me mikun tim. Urova të kish kthyer këmbët nga dielli vetëm ay i pabesi. Madje edhe, u gëzova. Singërisht,...më vjen pak turp, gati egërsisht. Thashë shpëtuam, se nuk e pashë më...Veç pak kohë...Isha gëzuar kot se na doli përsëri... një ditë nga pas, diku nga krahu tjetër i pyllit dhe desh na kafshoi prapë. (Them “na”, se Ne, djali, gruaja, qeni dhe unë, shpesh ndjehemi të kafshuar së bashku. Nga çdo lloj kafshimi, sëmundje,zili, insekt.....)

...Rrëmbeva një gur dhe u mata ta... kërcënoj të pabesin...

“Ç'bëni...doni ta vrisni...nuk ndjeni...pak mëshirë...jeni dhe me thinja...”. Ishte njera ndër dy gra të qashtra. Kalonin aty pari duke biseduar shtruar. Ajo që foli jo dhe aq e vjetër, aspak e pabukur. Ama e rreptë në ton e në pamje çasti. Ndonëse ende gur-pa-hedhur e dorë-pa-fshehur, e në akt qen-mbrojtje, më bëri të ndjehesha kriminel.

Rezultoi se ishte e shoqatës së mbrojtjes së kafshëve. Jam i sigurt se do ishte bërë a do

bëhej, një shtetare shumë e mirë. Vetëtinte e bubullinte nga zemërimi. Nga indinjata. Ndjenja fisnike. Në origjinë të saj emocionale, dhëmbshuria për kafshët. Familjarisht a si gjini. Për kafshën në përgjithësi. Pavarësisht nga dhëmbi, helmi, kafshimi...Po ç'mund t'i thosha unë asaj për mikun tim, sulmuar pas shpine. Miku im Akita, jo veç asaj dite, por ende edhe sot, nuk është veçse një qen (ndonëse nuk ma bën zemra ta quaj këшту) një kafshë. Një kafshë në universin e fundmë të kafshë-njerëzve. Copë një. Një kafshë në veçanti. Zakonisht, shoqatat, bashkitë, (u venë nga një matrikull në vesh) nuk di a i keni vënë re, i duan me shpirt kafshët...në përgjithësi. “Kryesisht”: do të sqaronte profesionalisht, gati gati ftohtë, një jurist.

...Unë nuk e di a i ndjek gruaja në fjalë, telenovelat turke (po gratë e tjera me përgjegjësi tek ne, a i ndjekin?) A qan kjo gruaja, fjala vjen, për fatin e heroinës Xhevrie, të

serialit Gurabie. Pavarësisht se e di që heroina Xhevrie, luhet nga aktorja jetë-lumtur Nekie, që nga pas kurrizit(skenës) tallet me fatkeqen në film, Xhevrie.

Pavarësisht: gruaja që mbrojti qenin e hirtë dhëmbëhark, mendoj se qan për Xhevrien. Në përgjithësi për Xhevriet. Ajo, që ka rëndësi, është se ajo me gjasë, është...një grua e dhembshur .. në përgjithësi lumturisht e dhembshur...

...Unë kurrë nuk do e harroj sa të vdes, komandantin e partisë. Jo vetëm atë. Ai i donte(edhe i do) kaq shumë njerëzit. Jo si ndokush në tribuna, mitingje. Në takimet e ngrohta. Ngjitur...gati trup më trup. Në ato rrathet e improvizuar me njerëz me komandantin në qendër të rrethit. Në ato çaste kur ai u qan hallet të gjithëve bashkarisht,dhëmbshurisht. Në përgjithësi, dhëmbshurisht. Po edhe në veçanti. Si në rastin e asaj gruas që kish atë hallin...e u ngrit e e uroi:” Dita 1000”. E ai, që ju afrua e i puti duart...kokën, sytë. ...Rrethi i humanëve u përlot.

...Unë nuk doja tu besoja atyre që tregonin më vonë, se kur kjo gruaja me burrin e vet, një ditë, i dolën përpara, komandantit, tek ngjiste i mbytur nga hallet, shkallët e selisë... e i thanë :”ne jemi ata që...donin ti thoshin që na puthe duart po u erdhi turp...”që do na ndihmoje për atë hallin...”...E ai që nuk dihet se si, kinse i shpërfilli (mendoj nga shpejtësia, mendimet për njerëzit, gjithë njerëzit),e vijoi të ngjisë shkallët më lart....pafundësisht lart...

...Nuk e besoj as sot...Ndonëse, duhet pak mirëkuptim... ajo gruaja është veç njera nga ato për të cilat ai mendon pa rreshtur...Copë një.

...Nuk do e besoj kurrë, madje edhe pse, rastisa vetë atje. Pata vajtur për tu ankuar për qenin e hirtë me dhëmbë të verdhë të harkuar. T'i vinin së paku një këmborë....

Nuk e besova...Se e dija sa i dhëmbshur është në përgjithësi Ai. Komandanti. Jo veç për kafshët. Për këdo...për njerëzit...për gjithshka...I dhëmbshur si ai... ashtu...Jo, në përgjithësi... Për popullin në veçanti...si tërësi...

Veçoria kryesore që i dallon në përgjithësi kryeveprat e pikturës dhe të skulpturës te grekët qëndron, sipas Vinkelmanit,^{1*)} në një thjeshtësi fisnike dhe në njëfarë madhështie si të qëndrimit ashtu edhe të vështrimit.

“Ashtu si deti, thotë ai, që megjithëse tërbohohet në sipërfaqe, mbetet i qetë në thellësi, edhe shprehja e figurave greke tregon një shpirt të qetë e të patundur në mes të stuhive të pasioneve. Një shpirt i këtij lloji shfaqet në mes të mundimeve më të tmerrshme jo vetëm te fytyra, po te tërë trupi i Laokoonit. Rrëqethja e dhimbjes, që duket në tërë pjesët e tjera e na duket sikur e ndjejmë vetë duke parë rrudhjen e dhimbshme të barkut, nuk shfaqet në asnjë shenjë zemërimi as te shprehja e fytyrës, as te pamja e gjymtyrëve. Ai nuk lëshon një britmë të tmerrshme si Laokooni i Virgjilit; mënyra e hapjes së gojës së tij nuk na lejon ta mendojmë këtë, ajo është më tepër një psherëtimë plot ankth si e përshkruan Sadoleti. Dhimbja e trupit dhe madhështia e shpirtit shprehen me po atë forcë dhe mund të thuash se ekuilibrohen në tërë pjesët e figurës. Laokooni vuan, kjo është e vërtetë, po vuan si Filoteti i Sofokliut; fatkeqësia e tij na depërton në thelb të zemrës, po ne do të donim ta duronim si ai njeri i madh”.

Vërejtja që qëndron si bazë e këtij peizazhi, domethënë se dhimbja nuk jepet në fytyrën e Laokoonit me atë shprehje të furishme, që mund të pritej nga shkalla në të cilën ka arritur kjo dhimbje, është plotësisht e drejtë. Dhe s’ka dyshim që në atë pjesë për të cilën një njohës i sipërfaqshëm do të thotë se artisti ka mbetur më poshtë se natyra, duke mos e shprehur dot patetikën e dhimbjes, pikërisht aty shkëlqeu aftësia e tij. Jam dakord me të vetëm përsa u përket arsyeve që e shtynë artistin të vepronte kështu dhe pasojave që ai nxjerr nga ato arsye.

Po e rrëfej singërisht që ai vështrim shkarazi, të cilin ia ia jep Virgjilit dhe, më tutje, krahasimi i Laokoonit me Filotetin, më çuditën. Do të filloj nga ky i fundit duke shtjelluar mendimet e mia në po atë renditje që ato u zhvilluan tek unë.

Megjithëse Homeri i ngre heronjtë e vet më lart se natyra njerëzore, ata marrin pjesë në ndjenjën e dhimbjes e të fyerjeve dhe në mënyrën e shprehjes së kësaj ndjenje me klithma, me lot, me sharje. Në veprimet e tyre ata shfaqen si qenie të një natyre më të lartë, po në ndjenja janë si gjithë njerëzit. Kuptimi që vë autori në këtë është i thellë. Ai do të na bindë se vetëm greku i qytetëruar mund të qajë pa pushuar së qeni trim, ndërsa trojani barbar që të ruajtë guximin duhet të mbyset në vetvete çdo ndjenjë njerëzore.

... Le të arrijmë te pasoja. Po të jetë e vërtetë, si mendonin të vjetrit, se të thërrasësh nga një dhimbje e fortë trupore, nuk është gjë e papajtueshme me madhështinë e shpirtit, së këndejmi rrjedh që artisti nuk hoqi dorë nga imitimi i atyre klithmave në mermer vetëm me qëllim që ta pajiste statujën e vet me një shpirt të lartë. Duhet të ketë pasur, pra, një shkak tjetër që e ka bërë atë të largohet nga rivali i tij, poeti, i cili i bën me qëllim të thërrasin e madje të ulërijnë heronjtë e vet.

1

...Grekët, duke e mbyllur (pikturën – K.K.) në kufij më të ngushtë, e kufizonin atë në imitimin e trupave me bukuri të rrallë. Artistët e tyre riprodhonin vetëm të bukurën e përsosur, e bukura e zakonshme, e bukura e një kategorie më të ulët lihej pas dore prej tyre dhe në qoftë se e imitonin nganjëherë, e bënin këtë vetëm si ushtrim për të kaluar kohën. Ata donin që çudia në soditjen e veprave të tyre të lindte kryesisht nga përsosmëria e objektit të riprodhuar. Ata ishin tepër të mëdhenj për t’u kufizuar me dëshirën që soditësi të kënqej me atë kënaqësi të ftohtë që rrjedh nga ngjashmëria e saktë apo nga vështirësia e kapërcyer, asgjë nuk i shqetësonte më tepër, asgjë nuk u dukej më fisnike në artin e tyre sesa qëllimi kryesor i vetë artit.

... Ligji kryesor për artet e bukura tek të vjetrit qe bukuria.

Nga kjo e vërtetë rrjedh se të gjitha objektet që mund të riprodhohen nga artet, në qoftë se bien në kundërshtim me idenë e së bukurës, duhet të hidhen poshtë dhe në qoftë se nuk e kundërshtojnë, duhet t’i nënshtrohen asaj. Do të kufizohem duke folur vetëm për shprehjen. Ka pasione dhe nuanca pasionesh që, duke u shfaqur në fytyrë me shtrembërime më të pakënaqshme dhe duke e vënë të gjithë trupin në qëndrime të sforcuara, bëjnë që të zhduket e bukura e kontureve të jashtme në gjendje

Gotthold Ephraim Lessing

“Laokooni”

Fragmente

Gotold Efraim Lesingu (1729-1781) qe një nga figurat më të shquara të Gjermanisë. Ai e derdhi talentin e vet në shumë fusha: në atë të estetikës, kritikës dhe dramaturgjisë. Estetika e Lesingut shënoi një kthesë në mendimin estetik gjerman. Kjo estetikë hedh poshtë çdo gjë të vjetër, formale, të vdekur dhe vë bazat e një estetike të re që përshkohet nga nxitja për veprim, për krijim, nga dialektika e jetës.

Në traktatin “Laokoon”, Lesingu përcakton veçoritë specifike të dy arteve, pikturës dhe poezisë, ligjet e tyre të veçanta, të së bukurës, që janë kusht i domosdoshëm për krijimin e një veprë artistike të realizuar dhe pohon konceptin e vet dialektik për artin. Poezia për Lesingun është lëvizje dhe veprim, ndërsa piktura e cila duhet të fiksojë dinamikën e jetës në një moment të caktuar “duhet të mundohet të zgjedhë atë moment që i lë më tepër fushë të lirë imagjinatës”. Arti për Lesingun, pra, është proces i dyanshëm: krijimi nga ana e poetit, piktorit, ose skulptorit duhet të plotësohet me aktivitetin krijues të imagjinatës nga ana e lexuesit apo spektatorit. Poezia, duke pasur si objekt veprimin, është armike e papajtueshme e përshkrimeve statike. Kritika therëse e Lesingut drejtohet kundër pseudo-poetëve, që e përshkruanin natyrën në mënyrë monotone e të mërzitshme, me një enumeracion detajesh e figurash retorike dhe duke i interpretuar shtrembër thënien se poezia është “pikturë që flet”, e kthenin të parën në një kopje të zbetë të pikturës.

Çdo art thekson, Lesingu, ka ligjet e veta specifike. Çdo depërtim i tij në caqet e një arti tjetër nuk mund veçse ta ulë vlerën.

Kështu poezia që nuk ka mundësinë ta pasqyrojë bukurinë fizike të njeriut ose natyrën në mënyrë të tillë, që ajo të veprojë mbi ndjenjat tona në plotësinë e saj, nuk duhet të përpiket të na e japë atë nëpërmjet përshkrimit, që i ngjan një përkthimi të zbetë në fjalë të asaj që piktura e jep me forcë përmes ngjyrave a dritave, po ta japë nëpërmjet perceptimit emocional të personazheve apo në lëvizje. Nga ana tjetër, kritiku i madh duke zbërthyer të tilla probleme të mjeshtërisë krijuese, vë në dukje se piktura, për vetë specifikën e saj, nuk mund t’i pasqyrojnë pasionet në tërë zhvillimin e tyre, as karakteret në tërë shumanshmërinë e tyre. Artisti, duke pasqyruar një figurë duhet të gjejë tiparin e saj dominues, dhe jo të pasqyrojë një pasion të bujshëm se kështu ai i pret krahët imagjinatës dhe, nga ana tjetër, duke e bërë të përjetshme atë çka është kalimtare, mund ta degjenerojë në qesharake.

Koncepti dialektik i estetit shfaqet jo vetëm për brendinë e artit po edhe për formën e tij. Tërë “Laokooni” është ndërtuar mbi polemikën e Lesingut me estetë e studiues të kohës. Logjika e hekurit, koherenca e brendshme, kthjelltësia e mendimit së bashku me erudicionin e madh përshkoi çdo rresht të kësaj veprë. Në mënyrë të veçantë është për t’u admiruar parashtimi i goditur i argumentimit, logjika e mprehtë që, megjithatë, nuk çon në ftohtësi, nuk e përjashton aspak vrullin e zjarrtë polemik. Duke arsyetuar Lesingu hedh një dritë gjithnjë e më të thellë mbi objektin e trajtuar. Shumë nga vëzhgimet origjinale të Lesingut ruajnë edhe sot vlerën e tyre. Natyrisht, estetika e Lesingut ka kufizimet e veta. Ai p.sh. e reduktun sferën e artit vetëm në pasqyrimin e së bukurës, etj. Që nga koha e Lesingut e deri tani mendimi estetik ka ecur përpara. Edhe raportet midis arteve të ndryshme janë bërë më të dukshme. Po thelbi i mendimit të Lesingut mbi ruajtjen e specifikës së arteve ruan vlerën e vet aktuale. Ana e shëndoshë e estetikës së tij mbetet e gjallë me tiparet e veta më të qenësishme: dashuria për jetën, për veprimin.

Përktheu Klara Kodra

qetësie. Këtyre pasioneve artistët e lashtë u shmangeshin ose i kufizonin në një shkallë shprehjeje më të vogël, në mënyrë që të ruanin njëfarë bukurie.

Asnjë nga veprat e tyre nuk shëmtohet nga shprehja e tërbimit dhe e dëshpërimit. Guxoj të them se asnjë prej tyre nuk ka riprodhuar një nga Furitë.

Zemërimi tek ata reduktohet vetëm në shprehje serioze. Tek poeti Zeusi lëshon rrufetë i zemëruar, te artisti perëndia është vetëm e

rreptë. Dëshpërimi zbutet në brengë të thjeshtë. Kur zbutja s’mund të bëhej, kur dëshpërimi ishte i tillë që s’mund të shprehej pa e ulur dhe pa e shëmtuar personazhin që duhej imituar – ç’bëri Timanti?^{2*)}. Dihet që ky piktor, në tablonë e tij me subjekt nga flijimi i Ifigenisë, ndërsa shprehu në fytyrën e të pranishmëve atë shkallë dhimbjeje që u përshtatej atyre, e fshehu fytyrën e t’et që duhet të shprehte shkallën më të lartë të dhimbjes. Për këtë thuhet shumë gjëra të

bukura. Dikush thotë se fantazia e autorit kishte shteruar duke pikturuar fizionomi plot dhimbje, aq sa ai i humbi shpresat se mund t’i jepte fytyrës së atit një shprehje që t’i kalonte të tjerat. Një tjetër thotë se artisti ka dashur të thotë se dhimbja e një ati në të tilla rrethana nuk mund të shprehet. Sa për mua, s’mund t’ia atribuoj këtë fakt as pafuqisë së autorit, as asaj të artit. Me shkallën e pasionit forcohet edhe shprehja e fytyrës që i përgjigjet; shkalla më e lartë e pasionit ka shprehjen më karakteristike dhe s’ka gjë më të lehtë për artistin sesa ta riprodhojë. Po Timanti i njihte kufijtë e artit të vet; ai e dinte se dhimbja, që duhet të ndjente Agamemnoni si at, shprehet me të tilla shtrembërime të tipareve, që janë shumë të papëlqyeshme për ta parë. Ai e shtyu shprehjen e dhimbjes deri aty sa mund të pajtohej me bukurinë e dinjitetin. Sa për Agamemnonin ai do të kishte dashur t’u shmangej shëmtimeve, do të kishte dashur t’i zbuste... po meqë kompozicioni i tij nuk i lejonte as njërën gjë, as tjetrën, çfarë i mbetet të bënte, veç të fshihte fytyrën e tij? Ai e la imagjinatën e spektatorëve të gjente vetë atë që ai s’guxonte të pikturonte. Kjo qe një sakrificë që artisti i bëri së bukurës dhe me këtë na mësoi se shprehja nuk duhet të shtyhet kurrë përtej kufijve të artit, po duhet t’i nënshtrohet ligjit të parë të artit, ligjit të së bukurës.

Duke e zbatuar këtë parim, te Laokooni paraqitet vetë shkaku që kërkonim. Artisti duhet të paraqiste shkallën më të lartë të së bukurës nën veprimin e dhimbjes trupore. Kjo me formën e saj shtrembëruese nuk mund të pajtohej me atë. Iu desh, pra, ta kufizonte në shkallë më të vogël, klithmat t’i zbuste në psherëtimë, jo sepse klithmat paraqesin një shpirt të dobët, por se e shtrembërojnë fytyrën në mënyrë të neveritshme. Le të përfytyrojmë Laokoonin me gojë të hapur e në rolin e atij njeriu që thërret si i çmendur e pastaj le të gjykojmë. Kjo figurë, që në fillim na zgjonte keqardhje, se paraqiste dhimbjen e shkrirë me bukurinë, tani na zgjon neveri e llahtarë. Ne i largojmë sytë prej saj, se pamja e dhimbjes na mërzit e ndërkaq mungon ajo bukuri e objektit që vuan, e cila mund ta shndërronte këtë mërzi në ndjenjën e ëmbël të keqardhjes.

Vetë zgjerimi i gojës, edhe pa folur për rrudhjen e neveritshme që shkakton ky në pjesët e tjera të fytyrës, në pikturë formon një njollë e në skulpturë një zbrazësi, që bën efektin më të keq në botë. Monfokoni^{3*)} tregoi shije të keqe kur e mori një fytyrë plaku me gojë hapur për një Zeus që thotë profeci. A ka nevojë vallë një perëndi të thërrasë për t’ua thënë të ardhmen të vdekshmëve? Mos vallë konturi i hijshëm i gojës së tij do t’i bënte të dyshimta fjalët e tij? Unë s’mund t’i besoj as Valer Maksimit^{4*)}, kur ai thotë që në tablonë për të cilën kemi folur më lart, Timanti kishte pikturuar Ajaksin duke thirrur, meqenëse piktorë edhe më të ulët, edhe në kohën e dekadencës së artit, nuk i bëjnë as barbarët më të egër të hapin gojën për të lëshuar klithma tmerri e dëshpërimi, kur, duke rënë nën shpatën e mundësit, e ndjejnë frikën dhe ankthin e vdekjes.

Janë shumë veprat e të lashtëve në të cilat shihet kujdesi i artistit për ta paraqitur në një shkallë më të vogël shprehjen e dhimbjes më të madhe trupore. Herkuli, i munduar nga rroba e helmuar, vepër e një skulptori të lashtë të panjohur, nuk është Herkuli i Sofokliut, që klithte në mënyrë aq të tmerrshme sa jehonin shkëmbinjtë e Lokrës dhe kodrat e Eubesë. Ai kishte një pamje më tepër të zymtë sesa të egër. Filoteti i Pitagora Leontinit dukej se ua komunikonte dhimbjen e vet atyre që e sodisin, gjë që s’mund të ndodhte nëse artisti do t’i jepte fytyrës së tij shprehjen qoftë edhe më të vogël të egërsisë.

3

Po si vura re edhe më parë, arti në kohët e sotme fitoi caqe më të gjera. Duke u larguar nga parimet dhe nga shembulli i të lashtëve, thuhet dhe mbrohet mendimi se imitimi i artit mund të shtrihet në tërë natyrën e dukshme në të cilën e bukura ka vetëm një pjesë të vogël; e vërteta dhe shprehja janë ligjet e para të saj dhe, ashtu si natyra ia flijon gjithmonë bukurinë qëllimeve më të larta, kështu edhe artisti duhet t’ia nënshtrojë atë qëllimit kryesor dhe të mos i japë rëndësi veçse po ta lejojnë e vërteta dhe shprehja.

... Po edhe në qoftë se i pranojmë këto parime, pa diskutuar vlerën e tyre, a nuk ka vallë arsye të tjera për të cilat, edhe pavarësisht nga këto, artisti duhet ta moderojë shprehjen dhe

¹ *) Vinkelman – estet gjerman, njohës i antikitetit, autor i “Historisë së artit grek”. (Përkth.).

³ *) B. Monfokon – filolog dhe antikuar francez (1655-1741) (përkthyesi).

⁴ *) V. Maksimi – historian latin i kohës së Tiberit. (përkth.).

² *) Timanti – piktor i antikitetit.

të mos zgjedhë pikën më të lartë të veprimit që do të riprodhojë? Këto arsye rrjedhin nga fakti se caqet materiale të artit e kufizojnë në imitimn e një momenti të vetëm të veprimit. Është e vërtetë se artisti, midis skenave të ndryshme të natyrës, nuk mund të zgjedhë veçse një moment e që piktori, në veçanti, nuk mund ta kapë përveçse nën një pikë të vetme vështrimi; është gjithashtu e vërtetë se veprat e tij janë krijuar për t'u parë jo vetëm për një çast, por herë pas here e për një kohë të gjatë; së këndejmi rrjedh se artisti duhet të mundohet të zgjedhë këtë moment, këtë pikë vështrimi, në mënyrë që ai të jetë më i pasuri në subjektin që riprodhon, domethënë atë moment që i lë më tepër fushë të lirë imagjinatës. Sa më shumë shohin sytë tanë, aq më shumë duhet të fluturojë imagjinata jonë; sa më shumë vepron imagjinata, aq më shumë duhet të rritet iluzion i syve tanë. Po në shtjellimin e një pasioni, çasti kur ai shfaqet në shkallën më të lartë është pikërisht ai që s'e ka atë avantazh. Përtej atij çasti s'ka asgjë. Pra, duke e paraqitur këtë çast, i priten krahët imagjinatës dhe ta detyrosh, meqenëse ajo s'mund të endet përtej përshtypjes së shqisave, të merret me figura më pak të gjalla, përtej të cilave ajo ka frikë se mos gjen, përpara plotësisë së shprehjes që ka vënë para saj artisti, një cak për fluturimet e saj. Pra, në qoftë se Laokooni psherëtin, imagjinata jonë mund ta përfytyrojë duke thirrur; po në qoftë se ai thërret, kjo imagjinatë nuk mund të ecë as përpara, as pas, pa e parë atë në një gjendje më pak interesante. O do ta ndjejë duke rënkuar dobët ose do ta shohë të vdekur.

Dhe kjo s'është gjithçka. Meqenëse çasti i vetëm i riprodhuar nga arti bëhet, në sajë të këtij të fundit, i përhershëm dhe i pandryshueshëm, arti s'duhet të riprodhojë asgjë prej atyre që janë në thelb kalimtarë.

Të gjitha ato shfaqje e ato fenomene që, sipas përfytyrimit që kemi për to, nga natyra e tyre duhet të pushojnë me po atë shpejtësi me të cilën lindin, nuk mund të zgjasin më tepër se një çast pa pushuar së qeni ato që janë. Qofshin ato të këndshme apo të tmerrshme, kur imitohen nga arti, fitojnë një zgjatje që bie aq në kundërshtim me natyrën e tyre, sa çdo herë që i shohim, përshtypja që na bëjnë bëhet gjithnjë e më e dobët dhe na mërzit e neverit tërë objektin e riprodhuar. La Metria,⁵⁾ të cilit i pëlqeu që ta portretizonin si një Demokrit të dytë, qesh vetëm herën e parë që e vështrojmë. Nëse e vështrojmë prapë, të qeshurit e tij kthehet në një ngërdheshje dhe figura e një filozofi shndërrohet në atë të një budallai. E njëjta gjë mund të thuhet për klithmat. Një dhimbje e egër, që të shtyn të thërrasësh, ose pushon në çast, ose e shkatërron viktimën. Në qoftë se edhe njeriu më i durueshëm dhe i guximshëm shtrëngohet të thërrasë, ai nuk thërret gjithmonë. Po arti, duke mos mundur në sajë të imitimit të na e japë veçse gjithnjë në atë gjendje, i shndërron në mënyrë të domosdoshme klithmat e çastit të një trimi në vajtimin e vazhdueshëm të një gruaje apo të një fëmije kapriçioz.

E njëjta gjë do të ngjiste me Laokoonin në qoftë se artisti do ta riprodhonte duke thirrur edhe në qoftë se kjo s'do ta dëmtonte të bukurën ose në qoftë se ai mund t'i lejonte vetes ta jepte dhimbjen të shkëputur prej saj. Midis piktorëve të lashtësisë Timomaku është ai që ka preferuar tema në të cilat pasioni është shtyrë në gradën më të lartë. Ajaksi i tij i tërbuar, Medeja e tij që vret fëmijët janë nga tablotë më të lavdëruara. Po nga përshkrimet që na kanë mbetur mund të gjykohet lehtë se sa ka ditur ai të kuptojë e të shkrijë në pikturat e veta atë momentin e drejtë të veprimit, i cili mund ta bëjë vëzhguesin ta përfytyrojë, prandaj nuk e paraqet në shkallën më të lartë të tij, as edhe në atë shkallë shfaqjeje të jashtme që lidhet me idenë e një gjendjeje kalimtare në mënyrë që të na e bëjë të mërzitshëm të dukurit e vazhdueshëm të saj në imitimn e artit. Në fakt ai nuk e riprodhon Medenë në çastin që i vret fëmijët e saj, po në çastin kur dashuria e nënës lufton ende me xhelozinë. Ne e parashikojmë që tani rezultatn e kësaj lufte, ne dridhemi vetëm duke e parë Medenë dhe përfytyrimi ynë na bën të shohim shumë më tepër nga ç'mund të na tregonte piktori në atë çast të tmerrshëm. Prandaj pavendosmëria e Medesë, që arti në imitimn e vet material nuk mund të mos e bëjë të përhershme, na mërzit aq pak sa ne do të dëshironim që të zgjaste derisa koha dhe arsyetimi, duke iu shuar zemërimin, ta bënin dashurinë e nënës të triumfante. Ky kuptim i hollë i artit i solli Timomakut shumë lavdërime dhe e ngriti shumë më lart sesa një piktor tjetër të panjohur, i cili ishte treguar kaq i paarsyeshëm sa ta riprodhonte Medenë në

Laokooni dhe bijtë e tij. Mermer, kopje sipas një originali helenistik nga rreth 200 para Krishtit.

kulmin e zemërimit dhe t'i jepte kësaj shkalle të lartë pasioni, që është në thelb kalimtare, një zgjatje që të revoltonte. Një poet, për ta qortuar për këtë, duke bërë me marifet sikur i drejtohet me një apostrofë tablosë, thotë kështu. "Qenke gjithmonë e etur për gjakun e fëmijëve të tu? Paske gjithmonë pranë Jasonin dhe Urenzën që të ta shtojnë zemërimin? Qofsh e mallkuar edhe ashtu e pikturuar".

Përshkrimi që na la Filostrati për Ajaksin e tërbuar të Timomakut mjafton që të japim një gjykim me themel për këtë.

Sipas këtij përshkrimi, Ajaksi nuk paraqitej në çastin kur tërbohet kundër kopeve dhe vret e tërheq pas vetes dema e cjep duke i marrë për njerëz, po atëherë kur, i lodhur nga trimëria e tij e çmendur, çlodhet dhe vendos të vrasë veten. Dhe ky është me të vërtetë Ajaksi i tërbuar, jo se është i tillë në atë çast, po se lë të kuptohet se ka qenë. Nga turpi dhe zemërimi që e pushtojnë kur kujton çmendurinë e tij të kaluar, mund të kuptohet se sa e madhe ka qenë ajo.

Kufomat dhe copërat e anijeve, që hedh deti në breg, na bëjnë të kuptojmë furinë e stuhisë së kaluar.

4

Duke i përmbledhur dhe duke i shoshitur arsyet për të cilat autori të Laokoonit iu desh të zbusë shprehjen e dhimbjes trupore, shoh se të gjitha këto arsye vinë nga vetë natyra e artit të tij si edhe nga nevojat e caqet e këtij arti. Këtu s'ka, ndofta, asnjë arsye që mund t'i përshtatet edhe poezisë.

Pa u ndalur në çështjen se sa mund ta përshkruajë poeti bukurinë trupore, s'ka dyshim se, gjersa imitimi i tij ka për fushë tërë përsosmërinë, mbështjellja e jashtme, në të cilën përsosmëria bëhet bukuri, nuk mund të jetë veçse një nga mjetet më të vogla që mund të përdorë ai për të na zgjuar interes për personazhet e veta. Jo rrallë ai e lë krejt pas dore këtë anë, duke qenë i sigurt se, në qoftë se heroi i tij e fiton mirëdashjen tonë, do të ndodhë një prej këtyre dy gjërave: ose cilësitë e tij më fisnike do ta tërheqin aq shumë vëmendjen tonë sa të mos na lënë të mendojmë për pamjen e jashtme të tij, ose, në qoftë se mendojmë për të, do të anojmë spontanisht kaq shumë në favor të tij sa t'i atribuojmë, në mos një pamje të jashtme të bukur, një neutrale. Poeti nuk do të shqetësohet, pra, fare për shqisën e të parit, përveçse në ato veçori që i ruan pikërisht për të. Kur Laokooni i Virgjilit lëshon klithma të tmerrshme, kujt i bie në mendje që, për të thirrur, duhet ta hapësh shumë gojën dhe ky zgjerim i gojës i jep fytyrës një shtrembërim të papëlqyeshëm? Mjafton që *clamores horrendos ad sidera tollit*⁶⁾ bën një përshtypje të këndshme në vesh: me pamjen lë të ngjajë ç'të dojë. Nëse, përkundrazi, do të

kërkohej këtu një tablo e bukur, efekti poetik do të humbiste.

Poeti s'ka asnjë arsye që ta detyrojë ta përqendrojë tablonë e vet vetëm në një çast. Ai mund të marrë çdo veprim që nga origjina e ta çojë, nëpërmjet të gjitha nuancave të mundura, deri në qëllimin e fundit. Secila nga këto nuanca, për të cilat artisti do të duhej të bënte një tablo më vete, nuk i kushton atij veçse një detaj. Ky detaj, i cili, i marrë veçmas, mund ta lëndonte imagjinatën e lexuesit, përgatitet aq mirë nga ato që vinë përpara dhe zbutet nga ato që vinë më pas, sa nuk na bën asnjë përshtypje të keqe e, madje, bën, bashkë me të tjerët, një efekt të mirë. Edhe sikur vërtet të ishte gjë e pahijshme për burrin të bërtiturit nga dhimbja, si mund ta ulë në opinionin tonë ky gabim kalimtar një njeri, që ka fituar dashurinë e nderimin tonë? Laokooni i Virgjilit thërret, kjo është e vërtetë, po ai është po ai njeri që ne e duam si qytetarin më të urtë e më të devotshëm ndaj atdheut, si babanë më të dhembshur. Ne ia atribuojmë, pra, klithmat e tij jo dobësisë së karakterit të tij, po dhimbjeve të tij të mëdha. Në klithmat e tij ndiejmë vetëm dhimbjen dhe vetëm nëpërmjet tyre poeti mund të na jepte ide të trimërisë së tij.

Kush, pra, do të guxojë të qortojë poetin dhe nuk do të pranojë që, në rast se artisti veptoi me urtësi duke mos e bërë Laokoonin të thërriste, poeti veptoi me po aq urtësi duke e bërë të bërtiste tmerrësisht?...

8

Spensi ka idetë më të çuditshme në botë rreth ngjashmërisë midis pikturës dhe poezisë. Ai beson se te të vjetrit këto dy arte qëndronin aq pranë njëra-tjetrës saqë ecnin të dyja me të njëjtin hap, në mënyrë që poeti të mos humbiste nga sytë tjetristin, as artisti poetin. Fakti që sfera e poezisë është shumë më e gjerë, që ky art ka bukuri të tilla, që tjetra s'mund t'i arrijë, që shpesh poezia ka shkak për të preferuar më tepër nga bukuritë piktoreske të tjera, që s'janë të tilla, të gjitha këto i kanë shpëtuar meditimt të tij. Prandaj, ndryshimi më i vogël midis veprës së poetit dhe asaj të artistit e vë në situatë të çuditshme, nga e cila s'mund të dalë dot veçse me marifetet më të habitshme.

Të vjetrit e përshkruajnë shpesh Bakusin me një palë brirë. Është, pra, e çuditshme, thotë Spensi, që në statuja e shohim rrallë të paraqitur ashtu. Ai kërkon për këtë herë një shkak, herë një tjetër; herë ia atribuon injorancës, herë vogëlsisë së brirëve që mund të fshihen lehtë nën vilet e rrushit dhe fletët që e stolisin gjithnjë kryet e tij. Ai vërtitet gjithnjë rreth e rreth arsyes së vërtetë pa e gjetur kurrë. Brirët e Bakusit nuk ishin të natyrshëm si ato të faunëve e satirave, po një stoli që ai mund të vinte e të hiqte sipas dëshirës.

*Tibi, cum sine cornibus adstas
Virgineum caput est*⁷⁾

thuhet në thirrjen solemne që i bëhet Bakusit në *Metamorfozat* e Ovidit. Ai, pra, mund të paraqitej edhe pa brirë dhe ashtu bënte kur donte të dukej në tërë shkëlqimin e bukurisë së tij rinore. Në këtë aspekt donte ta paraqiste artisti dhe prandaj duhet t'i zhdukte të gjitha detajet që bënin efekt të keq. Të tillë do të kishin qenë brirët që ishin ngjitur te kurora, si del nga një kokë e kësaj perëndie që ekziston në muzeumin mbretëror të Berlinit; dhe e tillë do të ishte gjithashtu kurora që do të mbulonte pjesërisht ballin e tij të bukur dhe prandaj, ashtu si brirët, kjo paraqitet rrallë në statujat e tij, megjithëse poetët, kur flasin për të, nuk i harrojnë kurrë. Brirët dhe kurora i jepnin rast poetit për t'i kujtuar veprat dhe karakterin e Bakusit. Për artistin ato do të ishin pengesë për ta nxjerrë perëndinë në tërë bukurinë e vet; dhe meqenëse, si më duket mua, kjo perëndi mori emrin *biformis* pikërisht sepse mund të dukej herë e bukur, herë e tmerrshme, ishte shumë e natyrshme që artistët midis këtyre dy formave duhet të preferonin atë që i përshtatej më shumë artit të tyre.

Te poetët latinë ne gjejmë shpesh Minervën dhe Junonën, që lëshojnë rrufe. Cila është pra, arsyeja, thotë Spensi, që ato nuk paraqiten kurrë duke e kryer një veprim të tillë nga artistët? Sepse, përgjigjet ai, ky ishte një privilegj i atyre dy perëndeshave për të cilin nuk shpjegohej shkak u veçse në misteret e Samotrakisë. Po meqenëse artistët në Romë quheshin si njerëz pa rëndësi dhe prandaj me vështirësi pranoheshin në këto mistere, kështu, duke mos i ditur fare, nuk mund të paraqisnin atë që nuk dinin. Po e pyes unë tani Spensin: këta njerëz pa rëndësi punonin sipas trillit të tyre, apo sipas porosisë së njerëzve me pozitë më të lartë dhe që mund t'i njihnin ato mistere? Artistët grekë a vlerësoheshin edhe ata kaq pak? A s'ishin artistët romakë në pjesën më të madhe të lindur nga Greqia? etj. Stasi dhe Valeri e përshkruajnë Venusin e zemëruar me veçori të tilla sa mund të duket më tepër si një nga Furitë sesa nëna e Kupidonit. Spensi, megjithatë, e gjeti në monumentet e vjetra një Venus të atillë. Po çfarë konkluzioni nxjerr së andejmi? Mos vallë që gjithçka që i lejohe poetit, nuk i lejohe piktorit dhe skulptorit?

Ky është konkluzioni që duhet të nxirrte ai, po, përkundrazi, ai nxjerr si aksiomë që në një përshkrim poetik nuk mund të jetë e bukur ajo që do të ishte e pahijshme në një statujë, apo në një tablo. Prandaj, sipas mendimit të tij, ata dy poetë duhet të dënohen. "Stasi dhe Valeri i përkasin një epoke në të cilën poezia latine ishte në dekadencë. Ata shfaqin edhe këtu shijen e tyre të keqe dhe mungesën e gjykimit. S'ka ngjarë kurrë që poetët e shekullit të mirë t'i kenë shkelur rregullat e shprehjes sipas pikturës".

S'duhej një zgjuarsi e madhe për të thënë këtë gjë. Nga ana tjetër, unë s'kam ndër mend të mbroj as Stasin, as Valerin, po vetëm të bëj një vërejtje të përgjithshme. Perënditë dhe qeniet e tjera jo lëndore, të paraqitura nga artisti, s'janë krejt të njëjtë me atë që vë në veprim poeti. Për artistin janë abstraksione të personifikuara, të cilat, që të njihen, duhet të ruajnë gjithnjë po ato veçori karakteristike. Për poetin, përkundrazi, janë qenie që veprojnë vërtet dhe, të cilat, përveç karakterit të përgjithshëm, kanë veçori e pasione të tjera që, në disa rrethana të caktuara, mund të spikasin më tepër. Për skulptorin Venusi është vetëm dashuri; prandaj ai duhet t'i japë figurës së saj atë bukuri të dëlirë dhe ato veçori tërheqëse, që na magjepsin në qeniet e dashuruara dhe që ne kuptojmë në idenë e dashurisë. Në qoftë se ai largohet sadopak nga kjo e bukur ideale, ne s'mund të njohim më objektin e punës së tij. Bukuria me më tepër madhështi e me më pak dëlirësi nuk përfaqëson më Venusin, po më tepër Junonën. Një bukuri krenare e burrërore në vend që të jetë e hijshme, përfaqëson Minervën në vend të Venusit. Po një Venus e zemëruar, një Venus që rrezaton furi dhe dëshirë për hakmarrje është për skulpturën një kontradiktë e gjallë, sepse dashuria si dashuri as nuk nxehet, as nuk hakmerret. Për poetin, përkundrazi, Venusi është vërtet në të njëjtën kohë dashuri; po perëndesha e dashurisë, përveç kësaj karakteristike të përgjithshme, ka edhe thelbin e vet individual dhe prandaj është e aftë si për mirëdashje ashtu edhe për urrejtje. S'ka, pra, asgjë të çuditshme që ajo, në vargjet e veta, të ndizet nga zemërimi veçanërisht kur dashuria e fyer ia nxit pasionet.

⁷ *) lat.: Ti gjersa je pa brirë / e ke kokën të virgjër. (Përkth.).

⁵ *) La Metria – mjek dhe filozof materialist francez (1709-1751).

⁶ *) lat.: lëshon britma të tmerrshme, që arrijnë deri te yjet. (Përk.).

(Vijon nga faqja 17)

Në të vërtetë s'mund të mohohet fakti që edhe skulptori, në veprat që përbëhen nga shumë figura, të mund të paraqesë po ashtu si poeti Venusin dhe çfarëdo hyjnie tjetër jo në tiparin e saj kryesor, po si një qenie që vepron nën shtytjen e pasioneve. Po atëherë veprimet e saj, në qoftë se s'janë pasojë imediate e tiparit të saj kryesor, duhet, të paktën, të mos bien në kontradiktë me të. Venusi i jep të birit mburojën që ka farkëtuar Vullkani. Ky veprim mund të paraqitet si nga artisti ashtu edhe nga poeti. Këtu asgjë nuk pengon që piktori ose skulptori t'i japë asaj tërë atë bukuri e tërë atë hijeshi që i përshkatan nënës së Kupidonit, madje, ato do të duhen që ta bëjnë atë të njihet më lehtë. Por kur Venusi, duke dashur të hakmerret kundër banorëve të Lemnosit, që e kanë fyer, zbret nga qielli mbi një re të errët, e mbështjellë me një manto të zezë, me faqet e zbета, me flokët e shprishur, me një pishtar të ndezur në dorë – ky moment s'është i përshatshëm për piktorin sepse, duke e paraqitur kështu nuk do të mund ta bënte që të njëjhej, po është i tillë vetëm për poetin që e ka si dhunti të artit të vet mundësinë për ta lidhur me një moment tjetër në të cilin hyjnesha të paraqitet në tërësinë e karakterit të vet të vërtetë, kështu që mund të gjesh lehtë tek ajo nënën e Kupidonit edhe kur vishet me fytirën e një Furie. Kështu bëri Valeri.

...Mund të thuhet pra se vetëm poeti e zotëron artifisjin që të pikturojë me ngjyra negative dhe të shkrijë, me anë të përzjerjes së pozitives dhe negatives, dy përfytyrime në një. Ajo s'është më Venusi e bukur, flokët e saj s'janë lidhur me kapëse të arta, mbi supe nuk ka manton bojëqielli, rrypi i saj i mrekullueshëm është zhdukur dhe ai; e armatosur me flokë të tjera, me shigjeta të tjera, ajo shkon drejt hakmarrjes, e shoqëruar me Furi të tjera, të ngjashme. Po nëse artisti s'mund ta përdorë atë artifis, pse duhet të heqë dorë prej tij edhe poeti? Në qoftë se piktura do të jetë motër e poezisë, të paktën të mos tregohet motër ziliqare dhe më e vogla të mos ia kundërshtojë më së madhes ato stoli që nuk i bën dot të sajat.

Çudia që shfaq Spensi në pasazhin që po citoj tregon qartë sa pak ka medituuar ai mbi caqet e pikturës dhe të poezisë. “Është e çuditshme, thotë ai, që, duke përshkruar Muzat, poetët të kenë qenë, në përgjithësi, shumë më të kursyer nga çduhet të ishin ndaj hyjneshave të tilla, ndaj të cilave kishin aq detyrime”. Po kjo do të thotë të çuditësh për faktin që poetët nuk flasin për këto qenie, duke përdorur, në vend të gjuhës së vet, gjuhën memece të piktorit e skulptorit.

Urania është për poetin muza e astronomisë dhe ne e njohim lehtë nga emri i saj dhe nga veprimet e saj. Ndërsa artisti, që të na bëjë ta njohim, duhet ta paraqesë me një stap në dorë, duke treguar sferën qiellore; ky stap, kjo sferë, ky qëndrim janë gërmat me të cilat ai shpreh emrin *Uranit*. Por kur poeti, duke folur për një hero, do të na thotë që Urania kishte lexuar qëkur në yjet vdekjen e tij:

*Ipsa diu positis laethum praedixerat astris
Uranie...*⁸⁹⁾

pse duhet të shtonte ai, duke imituar piktorin: “Urania tek tregon me një stap globin qiellor?”. A s'do të ishte kjo e njëjta gjë sikur një njeri, që shprehet më së miri me anë të zërit, t'i përdorte edhe ato shenja që përdorin memecët për t'u marrë vesh midis tyre?

Kur poeti personifikon figura me një kuptim të përgjithshëm, ato janë në mënyrë të mjaftueshme të personifikuara nga emri i tyre dhe nga veprimet e tyre. Këto mjete artisti nuk i ka. Ai detyrohet, pra, t'u japë figurave që personifikon disa simbole që t'i bëjnë të njihen; e, meqenëse ato simbole kanë tjetër kuptim nga çka përfaqësojnë në realitet, edhe ato figura që i kanë si shenjë dalluese, marrin një karakter alegorik. Një grua me një fre në dorë, një tjetër e mbështetur në një shtyllë janë, në gjuhën e artit, figura alegorike. Të poeti, përkundrazi, vetë përmbajtja dhe qëndresa nuk janë qenie alegorike, po qenie të personifikuara.

Nevoja i sugjeroi artistit simbolet, se ai nuk ka mjet tjetër për të na bërë të kuptojmë se çdo të thotë kjo ose ajo figurë. Pse vallë poeti, që ka një mënyrë aq të lehtë për t'u shprehur, të përdorë një artifis, të cilit artisti i drejtohet veçse nga nevoja?

Konti de Kejlys⁹⁰⁾ edhe ai duket se dëshiron që poeti t'i stolisë krijimet e veta ideale me atributë alegorike. Ai merrte vesh më

⁸⁾ lat.: Vetë Urania prej një kohe të gjatë / nga pozicioni i yjeve parashikonte vdekjen. (Përkth.).

⁹⁾ Arkeolog francez, autori i veprës “Tablotë e Homerit dhe të Virgjilit”, botuar më 1757.

shumë nga piktura se nga poezia. Megjithatë, meqenëse libri në të cilin shpreh këtë dëshirë më ka sugjeruar meditime më të rëndësishme, e shoh të arsyeshme të jap këtu një përmbledhje të tyre që të tjerët të gjykojnë më mirë për to.

Konti Kejlys do të donte që artisti të fitonte një njohje më familjare të poetit të madh piktor, të konkurruesit me natyrën, me fjalë të tjera, të Homerit. Ai tregon se ç'burim i pasur dhe ende i paprekur argumentesh jep kjo pjesë e historisë së Greqisë dhe sa më të përsosura do të bëhen punimet e piktorit, në qoftë se ai u përmbahet detajeve më të holla të përshkruara nga poeti.

Në këtë sugjerim shohim të bashkuar imitimën e dyfishtë që më lart thashë se duhet të jetë i shkëputur. Sipas Kejlysit, piktori nuk duhet të imitojë vetëm të njëjtin objekt të poetit, po duhet ta imitojë me po ato tipare; ai duhet t'i përmbahet poetit jo vetëm si tregimtar, po edhe si poet.

Po ky lloj i dytë imitimi, që e ul kaq shumë poetin, pse nuk e ul njësoj edhe piktorin? Në qoftë se para Homerit do të ekzistonte një seri tablosh si ato që konti Kejlys nxori prej tij dhe do të dinim se piktori ka marrë s' andejmi subjektin, trajtimin dhe bukuritë kryesore të veprës së vet, a nuk do të humbiste ai shumë nga admirimi ynë? Nga vjen ajo që ne s'i heqim asgjë nga konsiderata jonë piktorit edhe kur ai s'bën asgjë tjetër veçse përsërit fjalët e poetit me konturet dhe ngjyrat? Shkaku më duket se është ky. Për piktorin na duket më i vështirë zbatimi sesa trillimi. Përkundrazi, për poetin, mendojmë se i pari kërkon më pak zotësi se i dyti. Ta zëmë se Virgjili do të kishte marrë nga skulptori idenë për të mbështjellë në të njëjtën nyje prej gjarpërinjsh Laokoonin dhe të bijtë dhe atëherë çdo njeri e shëh se ky përshkrim i tij humbet meritën e vet më të madhe e më të vështirë, atë të trillimit dhe i mbetet merita e vogël, ajo e riprodhimit. Sepse ta konceptosh me anë të imagjinatës këtë mbështjellje të trefishtë është gjë shumë më e vështirë sesa ta shprehësh me fjalë. Në qoftë se, përkundrazi, është skulptori që e ka huajtur këtë ide nga poeti, i lihet prapëseprapë një dozë e madhe merite për riprodhimin e bukur, edhe në mos e pastë meritën e trillimit; se është shumë më e vështirë t'i shprehësh ndjenjat e shpirtit me mermer sesa me fjalë. Dhe nëse duhet t'i balancojmë meritat e trillimit dhe ato të zbatimit, jemi të prirur që të kemi më tepër indulgjencë për piktorin, nga një anë, në atë proporcion që na duket se ai shkëlqen nga ana tjetër.

...Bukuria fizike del nga harmonia e disa pjesëve që shihen njëkohësisht. Prandaj është e

domosdoshme që këto pjesë të bashkekzistojnë dhe, meqenëse detyrë e pikturës është riprodhimi i atyre objekteve, pjesët e të cilëve bashkekzistojnë, së këndejmi rrjedh që vetëm ajo mund të imitojë bukurinë fizike.

Poeti, duke mos pasur mundësi të na i paraqesë ato elemente përvëçse njëri pas tjetrit, i shmanget absolutisht përshkrimit të bukurisë fizike të quajtur si të tillë. Ai e di se këto elemente të përshkruara njëri pas tjetrit nuk mund të japin të njëjtin efekt, që japin kur paraqiten në bashkekzistencën e tyre të natyrshme; se ne, pasi kemi dëgjuar përshkrimin e njëpasnjëshëm të tyre, nuk mundemi, nëse na lejohet të përdorim këtë shprehje, të hedhim një sy prapa për të vështuar tërësinë e pjesëve të veçuara e për të formuar prej saj një të tërë të harmonishme; se nuk i jepet mendjes njerëzore të përfytyrojë efektin që mund të bëjnë së bashku ajo hundë, ajo gojë dhe ata sy, përvëç rastit që kujtesa e tij të ruajë një shembull të tillë në natyrën e gjallë ose në veprat e artit.

Edhe në këtë Homerit është mjeshtri i mjeshhtërive. Ai thotë: Nireu ishte i bukur, Akili akoma më i bukur, Elena ishte e pajisur me një bukuri hyjnore. Po ai nuk ndërmerr asnjëherë një përshkrim të detajuar të këtyre bukurive të tyre. Dhe megjithatë, poema e tërë bazohet mbi bukurinë e Elenës. Çfarë fushe të gjerë do të kishte këtu frymëzimi i një poeti modern!

...Po a s'është tepër t'i heqësh poezisë çdo aftësi për ta paraqitur bukurinë fizike? – Dhe kush e mendon këtë? Në qoftë se duam t'i ndalojmë një rrugë nëpërmjet së cilës ajo synon në këtë qëllim dhe vetëm se rrëshqet më kot në gjurmët e motrës tjetër (pikturës – K. K.), a duhet të themi se kërkojmë t'i mbyllim të gjitha rrugët e tjera në të cilat kjo e fundit s'mund veçse të mbetet pas?

Edhe në këtë pikë do të mbështetem te Homerit. Ai që ruhet në mënyrë kaq skrupuloze nga çdo përshkrim i veçantë i bukurisë trupore, që mezi na thotë shkarazi në poemën e vet që Helena kishte krahë të bardhë e flokë të bukur, megjithatë arrin të na japë një ide të tillë të bukurisë së saj që ia kalon shumë çdo gjeje që mund të bëjë piktura në këtë drejtim. Le të sjellim ndërmend atë pasazh të Iliadës në të cilin Helena duket në mes të pleqve të Trojës. Me ta parë, ata pleq të respektueshëm i thonë njëri-tjetrit:

*-Jo, s'mund të dënohen bijt e Trojës dhe
akejt*

*Që kaq gjatë luftojnë për një grua të tillë
dhe kaq po vuajnë.*

Laookoni, William Blake, 1825 – 1827

*Vërtet, perëndeshave të amshuara u ngjan
me
bukurinë e saj.*

Çfarë gjëje tjetër mund ta jepte të gjallë idenë e bukurisë së asaj gruaje, përvëçse t'i shohësh vetë pleqtë duke e gjykuar të denjë për një luftë kaq të egër e të përgjakshme? Atë që Homerit s'mund ta pikturonte pjesë-pjesë, na e pikturon në mënyrë më të fuqishme në efektet e saj. Poeti le të pikturojë kënaqësinë, ëndjen, dashurinë, entuziazmin që frymëzon bukuria dhe atëherë do të mund të lëvdohet se ka paraqitur edhe më mirë se piktori bukurinë me tërë meritat dhe hiret e saj. Kush mund ta përfytyrojë të shëmtuar objektin e pasionit të Safos, kur ajo rrëfen se, me të parë atë, humbet mendjen dhe shqisat? Kush nuk do të kujtojë se shëh fytirën më të bukur e të përsosur, kur ndjen që të zgjohen tek ai ato efekte që mund t'i frymëzojë vetëm bukuria?

...Një mjet tjetër me të cilin poezia mund t'ia kalojë pikturës në shprehjen e bukurisë trupore është të kthyerit e saj në hijeshi. Hijeshia është bukuria në lëvizje dhe prandaj paraqitja e saj i përket më tepër poetit sesa piktorit. Piktori s'mund t'u japë lëvizjen figurave të veta, po mund të bëjë në mënyrë që spektatori të kujtojë se e kanë atë lëvizje. Së këndejmi mund të ndodhë lehtë që në pikturat hijeshia të kthehet në diçka të kërkuar.

Po në poezi ajo mbetet çka është: një bukuri tranzitore që duam ta shohim të përsëritur: ajo shkon e vjen dhe meqenëse mendja jonë ruan më lehtë dhe në shkallë më të fuqishme kujtimin e një lëvizjeje sesa atë të një forme apo të një ngjyre, së këndejmi rrjedh se përshtypja që kemi nga hijeshia është më e fortë se ajo që kemi nga bukuria...

23

Ndryshimi i një pjese të vetme nga të tjerat mjafton për ta dobësuar efektin harmonik të bukurisë së një objekti, pa e bërë atë më të shëmtuar. Shëmtimi lind nga mungesa e harmonisë të disa pjesëve që mund të shihen në të njëjtën kohë e të na zgjojnë një ndijim të kundërt me atë që na jep bukuria. Prandaj as shëmtimi, as bukuria nuk hyjnë në sferën e poezisë. Megjithatë, Homerit e përshkruan në shkallën më të lartë shëmtimin tek Tersiti. Pse ia lejoi ai vetes të bënte për shëmtimin atë gjë që me urtësi nuk e bëri për bukurinë? Domosdoshmëria për poezinë për t'i përshkruar me radhë pjesët e ndryshme të çfarëdolloj trupi, nuk e shuan njësoj përshtypjen e shëmtimit si atë të bukurisë? Kështu ndodh në fakt, po pikërisht kjo e justifikon Homerin. Pikërisht se në poezi shëmtimi rrjedh nga një paraqitje më pak e neveritshme e të metave trupore dhe prandaj deri diku pushon së bëri efektin e vet të natyrshëm, poeti mund ta përdorë atë si element për të zgjuar e për të forcur ca ndijime të përziera, me të cilat zëvendëson mungesën e ndijimeve thjesht të këndshme. Këto ndijime kanë dy burime të ndryshme: qesharaken dhe të tmerrshmen.

Homeri e përshkruan Tersitin si të shëmtuar për ta bërë qesharak. Po ai nuk bëhet qesharak vetëm në sajë të shëmtimit të tij, se ky shëmtim është në vetvete një mungesë përsosmërie dhe qesharakja lind nga kontrasti midis përsosmërisë dhe papërsosmërisë në të njëjtin individ. Këtë përkufizim e jep miku im, Mendelson, dhe këtij mund t'i shtoj se ato kontraste s'duhet të jenë tepër të ashpra; se, po të vazhdoj të përdor gjuhën e piktorit, ato duhet të jenë të tilla që të mund të shkrihen. Le të jetë i shëmtuar Ezopi, ashtu si na e përshkruan Homerit Tersitin, nuk mund ta bësh kurrë qesharak një njeri kaq të ditur. Do të ketë qenë një ide prej budallai e murgjve ta nxjerrësh nga shëmtimi fizik i autorit atë komiken që na kënaq në fabulat e tij, se një shpirt i bukur dhe një trup i ndërtuar keq janë si vaji dhe uthulla që, sado të përzihen, veprojnë veç e veç mbi qiellzën tonë. Ata nuk formojnë kurrë një substancë asnjansë, trupi na neveritet, shpirti na tërheq: secili vepron më vete...

Sa për Tersitin, ashtu si nuk mjafton vetëm shëmtimi për ta bërë qesharak, ashtu edhe s'mund të ishte i tillë pa këtë shëmtim. Konkordanca midis shëmtimit të trupit me atë të shpirtit, kontrasti i të dyve bashkë me mendimin që ai ka për rëndësinë e vet e, më në fund, djallëzia e të folurit të tij, që s'ka asnjë pasojë serioze, kontribuojnë për ta bërë qesharak. Kjo rrethanë e fundit është ajo që Aristoteli e quante të domosdoshme për qesharaken ashtu si miku im, Mendelson, vë si kusht që ky kontrast të jetë për gjëra të dorës së dytë dhe që nuk zgjojnë, pra, interesin tonë.

Viti i botimit të plotë të romanit “Mjeshtri dhe Margarita”, për herë të parë, është viti 1973, Shtator, edhe pse i shkruar në vitin 1940... Në fakt, vejusha e shkrimtarit, Elena Shilovskaja, arriti ta botojë librin më herët, që në vitet 1966-1967, në formën e një seriali në revistën letrare Novij Mir, veçse në një formë të redaktuar e të censuruar keqas... Në Anglisht u botua në vitin 1967, po në formën e censuruar. Për herë të parë romani arriti të botohej në formën e pacensuruar plot 33 vite që kur u shkrua (1940), natyrisht duke qenë i refuzuar prej botuesve dhe mbetur në dorëshkrim, plot 33 vite pas vdekjes së autorit (Bulgakovi e përfundoi romanin veç disa muaj para vdekjes). *Konsiderohet si një ndër romanet më të mëdhenj të letërsisë ruse të shekulli XX, dhe një ndër librat më të mirë të letërsisë botërore.*

1.

Për herë të parë emrin e Bulgakovit e kam ndeshur në faqet e fundit të një numri të revistës ‘Novij Mir, andej nga viti 1972. Isha student letërsie, dhe një mikja ime, që punonte në Bibliotekën Kombëtare, më jepte libra dhe revista të ndaluara, me kushtin që t’i ktheja fshehurazi ditën e nesërme... U çudita që ky shkrimtar kaq i madh, siç e thoshte revista, nuk qe përfshirë në listën e shkrimtarëve të leksioneve speciale ku shaheshin shkrimtarët më të mëdhenj të botës. Bulgakovi dukej si një emër i padenjë madje dhe për t’u sharë!

Më vonë, në vitin 1978, më ra në dorë romani “Mjeshtri dhe Margarita”, në një botim amerikan. Vetëm pasi e lexova librin, e kuptova përse Bulgakovi ishte ndër shkrimtarët e vetëm të mëdhenj që nuk shahesh në leksionet e letërsisë. Saktësisht të njëjtën gjë kish bërë dhe Shteti Sovjetik me Bulgakovin gjatë gjithë jetës së tij. Kishte supozuar se që një shkrimtar fantazmë. Gati-gati se nuk ekzistonte. Çuditërisht duke qenë më i vetëdijshëm se për çdo shkrimtar tjetër se është një gjeni. Por një gjeni i bezdisshëm, tmerrësisht i bezdisshëm!

Mikhail Bulgakovi ka lindur në Kiev, në vitin 1891. Mjek, emërohet në krahinën e Smolenskut – mjek i zemvstvos – siç do thoshin Çehovi dhe Turgenjevi – apo mjek i zhubrosur katundesh – siç do preferonte të thoshte Kafka. Afërsisht në moshën 30 vjeçare e braktis profesionin, për të filluar, sipas një Kanuni të shkrimtarëve të asaj kohe (Gorki, Babeli) endjen nëpër Rusi. Në Tbilis njihet me Osip Mandelshtajmin, i cili qe i rrethuar nga varfëria dhe moskokëçarja e trillit poetik.

Në vitin 1920 ndodhet në Moskë. Mbërrin një mbrëmje të ngrohtë pranvere, po ashtu si Volanti i romanit të tij. Është një shkrimtar mistifikator, me një aftësi të jashtëzakonshme për të trilluar dhe rrëfyer histori. Disa kohë para vdekjes, i ka treguar një shoku të vet se si ishte paraqitur për herë të parë në redaksinë e një gazete: Vura një monokël të çuditshme, flokët i fryva në mënyrën më ekstravagante, veshja zhile-

Me rastin e 50 vjetorit të botimit të romanit ‘Mjeshtri dhe Margerita, (1973) të shkrimtarit Mikhail Bulgakov, në Rusi. Dhe në kujtimin e përkthyesit për herë të parë të këtij libri në gjuhën shqipe, të ndjerit Lili Bare.

DORËSHKRIMET NUK DIGJEN KURRË!

Nga Rudolf Marku

në e gjyshit, ekspozova orën me zinxhir të varur – trashëgiminë e familjes – dhe trokita në derë. Kryeredaktori më pa i mahnitur. I frikësuar, më pyeti:

Kr/redaktori: I dërguar nga një gazetë franceze ?

Bulgakov: Jo!

Kr/redaktori: As nga ndonjë gazetë tjetër e huaj?

Bulgakov: Jo. Kam ardhur nga një gazetë ruse!

Kr/redaktori (duart fillojnë t’i dridhen): Nga ndonjë gazetë e bardhë e Rigës?

Bulgakov: Thjesht jam korrespondent i ‘Mbrëmjes Moskovite’,

Kr/redaktori sekretares): E megjithatë *ky nuk është njëri nga tanët!*

Në të vertetë, Shteti Sovjetik asnjëherë nuk e ndjeu Bulgakovin si *të vetin!*

Bulgakovi, megjithatë, iu drejtua Teatrit. Ndoshta sepse salla e errët gjatë shfaqjeve, soditja e kulisave, prapaskenat ku rrinin aktorët, spektatorët e mrekulluar, qenë për të simbolika më elokuente e jetës. I futet me energji të jashtëzakonshme skenës, punon si dramaturg, asistent regjizor, madje dhe si aktor (në dramatizmin e ‘Klubit Pikui’, luan rolin e gjykatësit). Pas ca sprovave në prozën satirike (*Vezët e mundimshme* dhe *Diavoliada*) shkruan dhe vë në skenë dramën “Ditët e Turbinave” në Teatrin e Artit në Moskë. Shfaqja provokoi diskutime të forta. Kjo dramë do mbetet e njohur si drama e vetme e vënë në skenë apo e botuar në gjallje të autorit. Të gjithë veprat e tjera të mëvonshme do t’i refuzoheshin brutalisht, madje disa herë, duke u bërë objekt i kritikave të ashpra në gazetat më të mëdha. Të gjitha këto Bulgakovi i ka rrëfyer me një forcë tronditëse në romanin e vet. Kur Mjeshtri thërritet në atë farë Lidhje të Shkrimtarëve për të dëgjuar se si i gjykohej vepra e pabotuar, ai çuditet jo nga akuzat, por nga ton

i lartë i kritikëve... Pyeta veten, thotë Mjeshtri, përse bërtisnin kur flisnin? Derisa e kuptova arsyen: Flisnin me zë të lart sepse thoshin gjëra që nuk u besonin ata vetë...

2.

Prallë mund të gjesh në historinë e letërsisë botërore një roman si “Mjeshtri dhe Margarita”, që të jetë tallur me hipokrizinë e letërsisë zyrtare, me Lidhjen e Shkrimtarëve, me injorancën dhe prepotencën e intelektualëve shtetërorë, me qyqarllëkun e shkrimtarëve mediokër, me falsitetin e atyre që konsideroheshin kritikë letrarë, me vetëbesimin e tyre materialist, konjunktural dhe hipokrit.

Vepra e dytë e Bulgakovit “Udha”, pasi kritikohet pa u vënë në skenë, do të shfaqet 17 vite pas vdekjes së autorit. Në vitin 1927 ka përfunduar dramën tjetër “Apartamenti i Zoikës”. U akuzua se e paraqet realitetin në mënyrë të njëanshme dhe monstruozisht. Më 1929 provon shansin me dramën tjetër “Tarafti i besimtarëve”, një dramë mbi ditët e fundit të Moliere. Vetë Stanislavski e hedh poshtë.

Nga mesi i vitete ‘30, Bulgakovi gjendet i qarkuar nga komploti i madh i heshtjes. Asnjë artikull i botuar. Asnjë intervistë. Asnjë përmendje emri. Në këto vite dëshpërimi tragjik, i telefonon Stalinit, pas i ka shkruar, më parë, një letër. Tirani i Kremlinit i telefon disa ditë më vonë. E thërrasin në Teatrin e Moskës. Për herë të parë e lejon veten të gënjejhet. Shkruan komeditë “Adami dhe Eva”, dhe “Zhurdeni budalla” (sipas Moliere), “Ditët e fundit” (kushtuar Pushkinit) dhe “Don Kishotin” (1938). Asnjëra prej tyre nuk pa dritën e skenës e as atë të botimit. Derisa në mbretërinë e vetmisë, brenda katër mureve të dhomës, filloi të shkruante një ndër romanet më të mëdhenj të letërsisë ruse të shekullit të XX, “Mjeshtri dhe Margarita”.

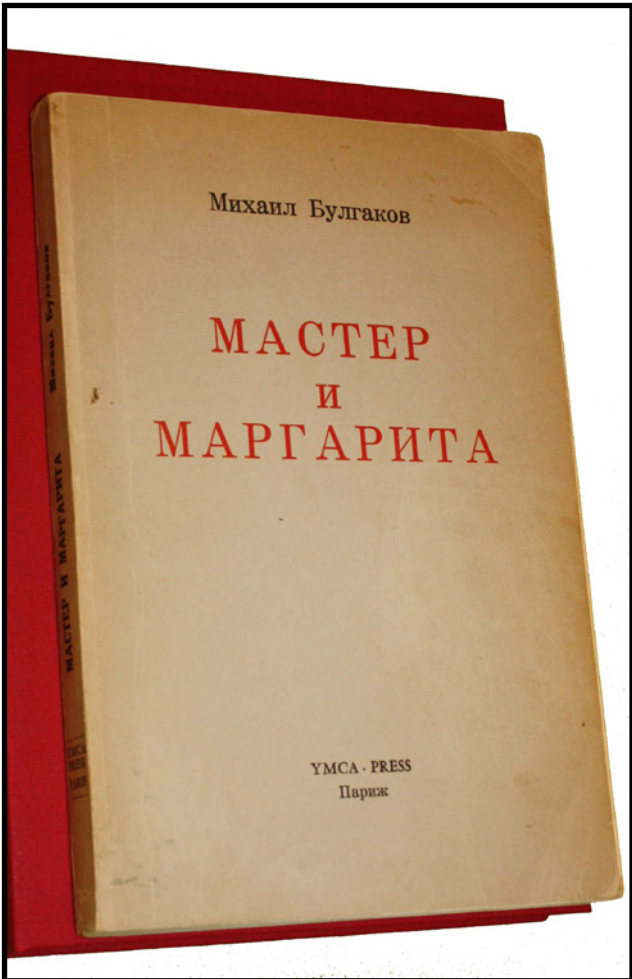
Një ditë pranvere, në rrugët e Moskës shfaqet djalli... Kështu fillon pak a shumë libri i Bulgakovit, njëri ndër romanet më kapriçioz, më sarkastik, më tronditës, më të thellë e më erudit. Në prozën e Bulgakovit, ajo që është e largët dhe imagjinare, bëhet e pranishme dhe autentike, po aq sa dhe realja kthehet në një farsë tragjike dhe disi përrallore. Ky roman është krahasuar me prozën e Gogolit. Jo më kot Bulgakovi ka provuar dramatizmin e “Shpirtrave të Vdekur”, një dramatizim ky që, sipas rregullit bulgakovian, nuk u vu në skenë kurrë!

Bulgakovi është një shkrimtar më një fantazi të jashtëzakonshme. Çdo gjë tek Bulgakovi kthehet në hiperbolë dhe fantazmagori. Ndoshta mënyra më e mirë për t’iu afruar atij realiteti, që gjithmonë përpiquej t’i ikte larg shkrimtarit të vetmuar.

“Mjeshtri dhe Margarita” është gjithashtu romani himn i dashurisë. Margarita është përsëritja e heroinës së Faustit, si për të na kujtuar se Mjeshtri është ndoshta vetë Fausti... Në një çast dëshpërimi, Mjeshtri merr dorëshkrimin e romanit të vet për ta hedhur në zjarr. Dhe Margarita i thotë: “Dorëshkrimet nuk digjen kurrë!”. Është pikërisht kjo frazë që u bë e famshme në gjuhën ruse të kohës së komunizmit, një zhargon zyresh, rrugësh dhe sallave të universiteteve, një frazë që u kujtonte njerëzve se e keqja, ligësia nuk mund të jenë të përhershme në këtë botë!

Për fatin tim të keq, këtë libër nuk e pata lexuar përpara se unë vetë, i frikësuar nga kritikë e Plenumit të Katërt, të hidhja në zjarr vëllimin poetik të përgatitur për botim, në vitin 1974.

Dorëshkrimet nuk digjen – janë fjalët që Bulgakovi ia thotë gjithë shkrimtarëve të botës, për t’jua kujtuar edhe njëherë se letërsia dhe – më gjerë – vetë shpirti njerëzor, jetojnë përtej strukturave të pashpirta të administratave shtetërore të Pons Pilatëve.

I

Le të largohemi e dashur
nga lymi ku ngecin këmbët
jo për të jetuar gjetiu
në një vend purpuri dhe ari
por me qëllim që të na kapë veshi
trokëllimën e qartë të hapit
kur ai ecën mbi pllakën natore
të jetëve tona

qëkurse fëmija ka filluar të qajë
me sytë e tij prej të verbri
që vështrojnë të përhumbur
ne e dimë se askund nuk mban mot i mirë
për një kohë të gjatë

ne kemi veç një qiell
që është i njëjtë për vakësinë dhe për
flakën
i njëjtë për grerëzën dhe për uraganin
dhe ai e pranon avullin e freskët
me të cilin mëngjesi e mbulon vdekjen

pra le të largohemi pa hequr dorë nga
asgjë
me zemrën tonë të çekanosur nga hija
dhe me kujtesën që ka brofur nga mynxyra

le të largohemi nga ditët tona që vdiren
kur njeriu mendon pa zemërim e pa
nxitim
ashtu siç e ndjell gjumin midis çarçafëve

është fjala për të zbritur aty ku ndodhet
sekreti
në rrugët e ulëta
që nuk kanë dritë më shumë
sesa rrebeshi
i ditës së parë të rigjetur
ashtu siç kthehen dashnorët me betimet
e tyre
ku janë të pranishme pështyma dhe djersa
te nata e përsosur
ujë që shungullon në errësirë

pastaj të veshur me mantelin e rëndë të
botës
le të kthehemi te hapat tanë të përditshëm
duke pasur në buzë ligjin e rreptë të
poemës

II

Pra çfarë i jep jetë një peizazhi
dhe nga se ai do të vdesë së shpejti ?
Vështro : lëkura e lumit
dalldiset pas këllqeve të tua
pastaj ti largohesh nga bregu
me një këngë freskie në buzë

atëherë, po, ti mungon
por një gjurmë mbetet
në vrapimin e tij të gjallë

a nuk është e vërtetë e dashura ime
se lumi vazhdon bashkë me ty
dhe se ajo që vdiq tek ai
në çastin që ti u largove duke qeshur
nuk qe gjësënd

sot e tutje
në shungullimën e tij banon një trajtë
gjurma e një gëzimi
që është si shenjë sekrete
të cilën nëna e vë te balli i fëmijës
para se ajo ta lërë diku
në mes të rreziqeve të natës

tërë jeta është një peizazh
çdo dashuri është lumi i saj i mundshëm
dhe vdekja qoftë
ajo këmishë uji që rrëshqet nga krahët
pasi kemi bërë not
dhe trishtimi qoftë
ajo dritë e përhapur mbi bar
që sapo të vijë mbrëmja
do të krijojë një qiell të ri për kujtesën

III

Verës një mbrëmje ta vë në gjumë fytyrën
nuk do të ketë më mëngjes në dritare

vetëm një zog që nuk di gjë
për fluturimin dhe për këngën
vështron ngultas i ulur te dora jote

JEAN-PIERRE SIMÉON

lindur më 1950, Francë

letër gruas së dashur

Veronique-s

(ekstrakte)

Përktheu nga origjinali
Anton Pappleka

pak nga pak heshtja
që ka qenë për fjalën
siç është dega për erën
thahet dhe bie mbi gjumin
tashmë e shndërruar në pluhur

atëherë është fjala për të shkuar më tej
sesa hapat e tu sesa fjalët e tua sesa fytyra
jote
sesa ajo kohë e trupëzuar

dashuri e gjatë që shkëputet nga lëkura
si rëra kur kthehesh nga plazhi
siç bien edhe zhurma
dhe erëtimi i gjesteve
që herë qenë rrënimi yt
herë bukuria jote

në atë çast mendja është
diçka që përkulet mbi një urë
pa ndier marramenth

ti je fëmijë i vetvetes
si një qiell që nanurit natën e tij
ajo që gishtat e tu
e shtrëngojnë si të marrosur në çarçafë
është gëzimi i kohës së parë
dhe zëri i mbramë e i ëmbël
i atyre që e njohën
dhe e deshën në sytë e tu

ti i di të gjitha këto
sepse shpesh aq shpesh
ti ke mësuar të harrosh
dhe harresa është bregu i parë i vdekjes

IV

Çfarë mban vesh o grua e re
kur ti hyn me hapa të fshehtë
në shtëpinë që nuk pret më
me hapa të lehtë si një mungesë
në qetësinë e përkohshme të kopshtit?

Një botë pëshpërit këtu
prapa çdo dere
një histori kushtuar hijes
ku dikush shkon nga dhoma në dhomë
dhe nga ca krahë në krahë të tjerë
duke kërkuar pak ngrohtësi
që asnjëherë nuk është e mjaftueshme
që gjithmonë është tepër pak

por që kalon si një refren vere
në buzë

a e di proverbin
që thotë se njeriu ka tre veshë
zemra është i treti
dhe ky është veshi i fëmijërisë
ai që dëgjon në shtëpinë e vjetër
këngët dhe ritet e një jete tjetër
si dritën e një ylli
që çik lehtazi natën

ti dëgjon
me ballin e mbështetur tek erëmime të
mbyllura
me duart që kërkojnë ngjyrën e mureve
një zhurmërimë drurësh dhe lumenjsh
që e shihnim së bashku në tryezë
me bukën e thjeshtë
ku vendi i babait ishte i zbrazët

ti i merr me mend britmën e kthimit
gëzimet memece
dhe zhdukjen e tyre në venitjen e kopshtit

atëherë ti e quan veten bijë të
zhurmërimës
dhe të kthimit

ti dëgjon prapa derës
sesi vijnë drejt teje
hapat e tu të humbur
dhe ti i shtrëngon hijet
pas krahavorit tënd

V

Nuk ka drejtësi thua ti
njeriu vdes menjëherë sapo këndon
dhe ajo që ai dashuron
një ditë i mbyll sytë para dashurisë sonë
ashtu siç bie pa kurrfarë djallëzie
hija e një dege

jo nuk ka breg të drejtë
përballë jetës që bën përpara
sado të çiltra që të jenë gjestet tona
gjatë përqafimit

te buzët që puqen
çdo zemërim është murmuritje
dhe e puthura do të bashkohet

me fletën e vdekur të poemës

mirëpo ti ke qenë ajo fletë
para tradhtisë
që luante lojën „kusarët“ me erërat
nën floknajën e gështenjave
pastaj flinte me sy të pafajshëm
në mes të rrebeshit

tashti ji gruaja me sy që shohin drejt
nëpër natë
ji e sigurt për kurajën tënde
si ata që venë te një vdekje e huaj
duke pasur në zemër një buqetë
ledhatimesh

por mos derdh më lot
ata janë për kujtimet si lëngu i drurëve
dhe përpiku të kesh përsëri vrapin e
fëmijës
flokët e tij të lehtë
këmbën e tij që fluturon bashkë me zogun
frymën e tij që përmbys pyjet

dashuro dashuro ende
mbi tehun e ditëve
dhe shijoji të mirat e dheut
në çastin që balli im
përkulet para buzëqeshjes sate

VI

Asnjë predikim nuk do të na i ndalojë lotët
dhe dënesa jehon nëpër rrugë
kur merr fund përgjimi pranë të vdekurit
dhe kur qepalla e tij ulet
mbi qiellin që na pa kur lindëm

duke qëndruar në këmbë dhe të fortë ne
do të qajmë
dhe këtë nuk do të bëjmë për të mbuluar
fytyrën
me një mantel keqardhjes
por sepse nata e kërkon
këtë vezullim lotësh
ashtu siç deshi pak më parë
që të dridhej mbi gjirin tënd
një dorë që prekte me butësi

si të vuash në ajrin që përnjëherësh u bë i
hirtë
pa kërkuar në vete
burimin e afërt
dhe të humbur ?

jashtë drita rrëshqet nga gishtat
dhe përzihet me baltën e mbrëmjes
erërat largohen nga çatitë e nxehtura
për t'u tretur në errësirën e heshtur
një pritje ngulmuese dhe e kotë
si një gjethnajë e shpërndarë
deri te tejdukshmëria

pikërisht brenda nesh
aty ku regëtin zhurma e zemrës
duhet ta mbajmë paqen
atë që vjen në sy bashkë me lotët
paqen të dhimbshmen

atëherë ajo që qan
në atë rrëmet gjestesh
është jeta që mbahet fort
te pulsimi i gjakut

aty ku ti buzëqesh
ku je përherë e ndryshme
e më në fund jetëshpëtuar

VII

Nuk ka shkencë për braktisjen
pra me çfarë ta peshojmë heshtjen
që e ndan faqen nga e puthura?

Nuk dihet se cila natë
ngryset atje poshtë
te jeta që merr fund
as çfarë sentence pluhuri
i puthit buzët

pas çdo vdekjeje
hapet një golle te ligjërimi
një fjalë mungon përgjithmonë
dhe të duket sikur poema
kërkon me dëshpërim rrokjet e këngës së
saj

të shpjegosh do të thotë ta bësh shpirtin të vuajë nga një mungesë e dytë do të thotë të duash ta mbash tërë natën përjetësinë e saj të shuar në rrethojën e një gjumi

ki kujdes nga iluzioni i lindur! koha nuk është lumi që shtrihet tutje ca gurë të kallkanosur te bregu anonim por ajo është një etje tejet e madhe por ajo është një grykë e dehur nga të qeshurat e lotët të cilën e than pafundësia e mbuluar me tjegulla hijeje

bota jonë është një guvë që ajo e gërryen sytë nuk janë sajuar për të vëzhguar rënien po për të na bërë të njohur se ne jemi të ngjashëm me njëri-tjetrin ngjashmërisht të njëmendtë dhe të zjarhtë te zbrazëtia

pra le të duhemi besimtarë të dëshirës së mbrame që asnjë arsye nuk i nxjerr të pafajshëm trajta të gjalla për majmalin e një fjale dhe për duart e ribashkuara

dhe pastaj do të na përqafojë një diell mu aty ku ne rrojmë gjatë në mes të etjes

VIII

Erdhi ajo ditë te dita kur ti vure këmbën ndanë shtratit nuk kishte më truall përveç dhimbjes diçka si një ujë i ftohtë që lëviz

ti besove se do ta rrokje botën në dorën e dashur por të ftohtit qëndronte edhe te butësia por të ftohtit të kafshonte në trup dhe ti e di se trupi është i zhveshur po aq sa shpirti kur shpirti vuan

kjo do të thotë se ai është një kohë tjetër te koha

një kohëzgjatje e dytë ku vajza e sapolindur është motër e stërgjyshes ku e njëjta deltinë e mbëshjell trupin e njëjta pritje e pushton mendimin

është ajo kohë e ngjashme me ca gjethe të rrëzuara nën hapat e një njeriu që ecën që një mëngjes e takoi këmba jote

dhe kjo ndodhi atëherë kur ti ishe e shurdhër ndaj orëve që binin në mesditë unë të humba dhe zbrita te vdekja jote

e dashura ime kaq shumë e kemi të përbashkët mungesën me krahë të ngarkuar me kujtesë

e vërteta është se njeriu nuk kthehet nga ky ekzil që kurrfarë durimi nuk ia ndërron dot mendjen dhe në na zëntë prapë këmba dhë në tokën që na duket aq e afërt neve na takon ta ruajmë si diçka të çmuar këtë ecje në horizontin e përlotur

çmimin e saj e lexoj qartë në sytë e tu në gëzimin e tyre rinor që më vështron

IX

Ah le të mos e përthërrasim flatrën e engjëllit kur heshtja kalon mbi ballin e atij që jep shpirt le ta fshijnë avullin mbi shpirtin tonë këto këngë hareje që futin me forcë një qiell midis dhëmbëve të të vdekurit

kufoma nuk i do këto bukuri të dhunshme

të vërtetë janë vetëm pesha e ajrit në dhomë dhe durimi që i duhet shpirtit tonë dhe qepallat e përvëluara dhe fjala e thatë dhe djersa e mendimit që rropatet

vetëm për banorët që përballen me dritën vërshimtare të mëngjesit ekziston dyshimi se kot sa koti ata i kanë vënë duart mbi botë dhe se kot së koti ata e kanë harxhuar vullnetin e tyre mbi guriçka

le ta lëmë tmerrin të dalë përpara me pamjen e tij të përkryer meqenëse duke u nisur së këndejmi duhet ta fillojmë gjithçka nga e para natën e përditshme dhe jetën e përditshme duhet ta mësojmë sërish shijen dhe hidhërimin që ngërthen buza e mbyllur pastaj mjafton që thjesht të dalë nga gryka kënga e mjaftueshme

pra le ta na lënë përballë enigmës po njerëz fillikatë me frymën e tyre me lutjn e tyre të parëndësishme duke i bashkuar trupat me natën e dashuruar dhe duke e ndier veten të lehtësuar tek enigma

një ritëm i vetëm na përfshin kur te dashuria hedhim vallen tonë të shastisur dhe shkëmbejmë me një frymëmarrje të plotë përjetësinë që na fal një gëzim

një ritëm ose një poemë përmban në përqafimin e saj të çiltër kuptimin e pashprehur të gjërave

X

Net që dini gjithçka për pleqërinë për turpin e flakur në fytyrë në ballin e pafajshëm të mbështetur te stina e verës me forcën e pashtershme të një gjesti pështymë pështymë e mjerimit në sytë tanë

net të mbryjtura me dyshimin dhe me zhurmërimën e mundimshme të ëndrrës dhe që fëmijëve vetë u falni sy egërsirash që vështrojnë zjarrin

net të errëta të dhimbjes që duket sikur ngryseni veç për t'i dhënë botës që sillet e përsillet në mes të pagjumësisë iluzionin se do ta kafshojë uria e saj

net të skajshme të vuajtjes që lidhni rreth ballit një pece siç bën njeriu me ethe mbi frymën dhe grykën e fashuar si anijet me vela që fundosen në mjegull net ikni tutje më në fund lërinë zemrat tona të rrahin si një rrobë e larë sërish të cilën e valëvit puhia e mbrëmjes

lërnani o trupa parakë të dhënë vetëm pas qartësisë që shtohet pas lëvizjeve të dritës që nuk e dinë se ç'është të vjetruarit dhe që dashnorët e përqafojnë në vallen e tyre naive

merrni me vete kërcënimin dhe arin e profecive përjetësitë tallëse

lërnani të mplakemi e të vdesim të zhveshur dhe pranë etjes sonë

hije dhe yje levarashe ne kemi mjaft në shpirt

për të kuptuar se brenda nesh ka ardhur vdekja e pamasë e ditës së parë

XI

Nuk ka ngushëllim të kam thënë ndërsa ti duke e ndier veten të largët përbri meje e shpërfillje dorën time të mbështetur te dora jote

ah sa mirë e dija se ajo që më duhej të çliroja te heshtja jote ishte diçka e ashpër që ta kishte nxirë jetën

pra çfarë qe? ajo gjë që e përsëritja në hije me zërin e mekur që njeriu ka para varrit: në jetën e tij njeriu bart diçka të pangushëlluar ashtu si gjakun e tij

kur njeriu e ka parë fytyrën e agonisë ai nuk kthehet në shtëpi pa ndier turp sado e fuqishme që të jetë butësia e krahëve që na presin njeriu nuk mund ta varë hijen e tij në varësen e robave dhe të besojë qoftë dhe një çast se ai ka shpëtuar

sot e tutje një peshë e re qëndron në supet e tua në çdo orë ta pushton mendimin një lodhje e përgjumur ti nuk rrok dot me mend asgjë ditën as natën dhe te fjalët vetë ti banon vetëm ngaqë nuk ka vend tjetër siç banon drita në llambat e saj siç banon e puthura te goja

sillu butësisht me të padukshmen që ndodhet në dorën time të mbështetur te dora jote nuk ka ngushëllim por ka një durim që na bën të rrimë gati buzë gremenës dhe gëzimit

XII

Unë të dëgjova duke folur për fëmijërinë tënde siç bëjnë ca njerëz të ulur pranë zjarrit pranë flakëve që ngrihen lart e frymërojnë

fjalët e tua qeshin përmes lotësh po qe se ishin lot ajo hije e dëlirë që dridhej nën qepallën tënde

jashtë ca të rinj lëshonin britma në qiellin e kaltër si të qenë ca gurë drita shponte xhamin e dritareve një radio e harruar diku këndonte ashtu siç bën vetmia

ishte një ditë e dhunshme ashtu si stina e verës dhe ti flisje ngadalë për fëmijërinë tënde në atë gjuhë të huaj që me durim kërkon rrugën e saj tek ai që nuk e di a e dije ti ndërsa zëri yt pinte heshtjen sa shumë lamtumira do të duhej të kapërceje për të gjetur forcën për t'i dashur pa fjalë e pa lot jetët e tua të zhdukura ?

atëherë këtu nuk pati më asgjë nuk qe më buzëqeshja jote pa gojë nuk qe më dhoma e mbyllur me arkitekturën e saj prej pluhuri dhe nuk qe më ajo kërkëllimë e qershisë ku zogji i zënë në grackë a të kujtohet i çorri flatrat

atëherë qe ajo yejtje e përsosur në kujtesë aty ku është fëmijëria jote që të vështron me dashuri dhe si diçka që ka ndodhur

ajo të shtrëngon në krahët e saj dhe sot e tutje është ajo që të tregon sërish ëndrrën

MG: “Qielli” fillon me rrëfyesin, një djalë katërbëdhjetëvjeçar, i cili zbulon një shënim që ishte futur brenda portofolit të tij të lapsave. Kjo letër është nga Koxhima, një vajzë në klasën e tij e cila, si ai, i nënshtrohet bullizmit të pafund dhe mizor në shkollë. Miqësia e tyre fillon përmes këtyre shënimeve të fshehta, të cilat i ofrojnë një vend komforti dhe sigurie kundrejt sfondit ditor të vuajtjes së tyre. Dhe sidoqoftë, rrëfyesi thotë, “Nuk e humba kurrë idenë e mundësisë se kisha të bëja me një kurth”. Menjëherë njihemi më një kontradiktë të rëndësishme të cilës i riktheheni vazhdimisht: si t’i besosh mirësisë kur është ngjyrosur me realitetin e dhunës dhe dhimbjes? Cili është kurthi që po eksploronin në këtë roman?

MK: Këta dy personazhe përballen me një realitet shumë të egër. Nuk kanë asnjë vend ku mund të shkojnë përveç shtëpisë dhe shkollës, marrëdhëniet e tyre janë të limituara, dhe u mungon gjuha apo kanalet për të kërkuar ndihmë. Nuk kanë mjete për t’u arratisur, apo para. Kështu që do të ishte e vështirë për rrëfyesin, apo Koxhimën, të besojë këdo që e siguron se kjo dhimbje nuk do të zgjasë; se gjëra të mira do të vijnë në të ardhmen.

Çështja e si mund të besojmë në të mirën në një situatë të tillë është shumë e vështirë. Në Japoni, çdo vit, shumë fëmijë vdesin nga vetëvrasja në ditën e fundit të pushimeve verore. Edhe nëse të rriturit e dinin se ç’po ndodhte apo jo, në fund të fundit, nuk mund të ndryshojmë realitetin e fëmijës që e ka detyruar të bëjë një zgjedhje të tillë.

Ky roman merret me temën e bullizmit në shkollë, por ka pafund fëmijë të cilët vuajnë në shtëpi nga varfëria apo abuzimi, jetojnë në ferr. Ka edhe fëmijë të cilët mund të jenë në gjendje të mirë financiare, por kontrollohen aq shumë nga prindërit e tyre sa u mungon vetëvlerësimi minimal për të mbijetuar. Këta fëmijë mund të duken të palënduar, por brenda janë të shënjuar e mezi marrin frymë.

Si mund t’i lëmë këta fëmijë të njohin dhe të besojnë në ekzistencën e të mirës? Unë mendoj se ka dy mënyra për t’iu qasur kësaj: si individ dhe si shkrimtare. Si individ, ne duhet të ndërtojmë rrjete dhe të forcojmë infrastrukturën shoqërore, që të mos humbasim thirrjet për ndihmë. Duhet t’ua bëjmë të ditur fëmijëve se ka opsione të vërteta e konkrete dhe dyer të pasme që do t’i lejojnë ata të mbijetojnë e të jetojnë pa shkuar në shkollë.

Si shkrimtare, e ndiej të nevojshme të shkruaj me detyrim ekstrem in e të mirës apo të keqes. Nëse mund të portretizoj një moment me intensitet të plotë, çfarëdo qoftë tema, lexuesi do të përballlet me dritën e fortë që lind në atë moment, si dhe me hijen e saj të errët.

Shpresa ekziston jo vetëm në histori të lumtura ku të gjithë ndihen të sigurt. Dhe dëshpërimi nuk gjendet vetëm në tragjedi. Çfarëdo forme të marrin, është përvoja e ardhjes në kontakt me shprehje ekstreme që shkundin gjithë themelin e çfarë ne quajmë të drejtë apo të gabuar, vlerat tona dhe ndjeshmëritë tona. Hap një derë drejt një bote tjetër, edhe jashtë librave. Besoj se është misioni im të vazhdoj të shkruaj vepra që japin përvoja të tilla.

MG: Dy personazhet kryesorë të këtij romani mund të shihen si viktime, dhe sidoqoftë Koxhima është e bindur se dobësia e tyre, në fjalët e saj, ka *kuptim*. Si e përcaktoni dobësinë, dhe a mendoni se ka kuptim?

MK: Po, sigurisht. Besoj se thelbi i ekzistencës njerëzore, qëndron në dobësinë tonë.

Ndërkohë që krijojmë përvojat tona dhe kalojmë jetën përmes rrethanave të ndryshme, ndonjëherë gjejmë vlerë dhe

“Qielli”, një roman japonez për dy adoleshentë të bullizuar dhe implikimet filozofike të dhunës

DRITA TË FORTA DHE HIJE TË ERRËTA: Mieko Kawakami intervistuar nga Makenna Goodman

Mieko Kawakami është autorja e best-seller-it ndërkombëtar “Gjinj dhe vezë”. Ka fituar disa çmime prestigjioze në Japoni, duke përfshirë Çmimin Akutagawa, Çmimin Tanizaki, dhe Çmimin Murasaki Shikibu. Por Kawakami është më shumë se autorja më e shitur feministe japoneze, është një mjeshtre e rrallë letrare në ngritje, e cila gjallëron, përmes një letërsie të etikës filozofike, kompleksitetin e natyrshëm në dilemat shoqërore shpesh të padukshme të kulturës moderne. “Qielli” (Onufri, 2023), përqendrohet në jetën e dy adoleshentëve, të bullizuar brutalisht, në një shkollë të mesme në Japoni. Padyshim që do ta shënjojë pozicionin e Kawakamit si një zë themelor në letërsinë bashkëkohore.

Kawakami shkruan me një qartësi të thellë lirike, që sfidon çdo “izëm” dhe është e lehtë mjaftueshme për t’u ulur në pëllëmbën e dikujt si një pupël e argjenditë. Pasi lexova “Qielli” përjetova një konkluzion thellë brenda vetes sime, diçka psikoanalitike, madje edhe shpirtërore, duke lundruar nëpër kontradiktat e trazuara të së mirës dhe të keqes, mjerimit dhe shpresës, dëshirës dhe dobësisë, si një lloj marinari heroik. Në fund, “Qielli” më la pa frymë në rërë, por ende shumë të gjallë.

Makenna Goodman

bukuri dhe forca. Sidoqoftë, në të mirë a në të keq, ky është një iluzion – është vetëm një stinë jetëshkurtër. Të gjithë lindim si foshnje, më të dobëtat nga të gjitha gjallesat, dhe rritemi me ndihmën e të tjerëve. Plakemi, sëmuremi e rrjedhimisht vdesim, sërish si qenie të dobëta e të pashpresa. Në parim, njerëzit janë të dobët. Askush nuk mund të jetojë vetëm, dhe askush nuk mund të vdesë vetëm.

Me këtë premisë, ka nga ata që kanë më shumë energji në të tashmen dhe ata që nuk kanë – dhe ata që janë të bekuar kundër atyre që nuk janë. Sidoqoftë, këto ndryshime janë thjesht çështje shansi dhe fati. Ata që janë me fat, ata që e shohin veten si të fortë – thjesht kanë pasur shumë fat. Nëse ndihesh sikur je në një pozicion fuqie, duhet të jesh i vetëdijshëm për këtë. Mund ta ndash këtë fuqi e force me ata që u mungon.

Ata që vuajnë nga dobësitë janë vetët tona të kaluara, vetët tona të ardhshme, dhe vetët tona të vërteta. Dobësia është thelbi i natyrës njerëzore.

MG: Grave që shkruajnë për filozofinë dhe konceptin e vetes u referohen si narciste, egoiste, apo mendjedobët, më shumë se homologët meshkuj. A mendoni se institucionet letrare i shohin shkrimtarët si më pak të afta për të penetruar kuptimin e jetës?

MK: Padyshim, ka pasur keqkuptime të tilla. Shpesh thuhet se nëse një shkrimtar shkruan për familjen e tij, ai shkruan për filozofinë apo historinë kombëtare, por nëse një shkrimtare shkruan për familjen e saj, kalohet si personale dhe e rëndomtë. Ata në fuqi brenda botës letrare të dominuar nga burrat, nuk i kanë llogaritur kurrë gratë në të njëjtin nivel si veten. Shkrimtarët shpesh lavdërohen për veprën e tyre si “pa shumë përpjekje” dhe me “naivitete të pafajshëm”. Këta njerëz besojnë se burrat shkruajnë me kuptim dhe arsye, ndërkohë që gratë shkruajnë me ndjeshmërinë e tyre. Në pikëpamjen e tyre, gratë ekzistojnë vetëm për trupat e tyre, qoftë për seks apo për lindjen e fëmijëve, pa tru të lidhur me to. Në vitet e fundit, më në fund është kuptuar se sa seksiste dhe të meta janë perceptime të tilla.

Në të njëjtën kohë, ka shumë shkrimtarë që pretendojnë se e pranojnë dhe e kuptojnë në sipërfaqe barazinë gjinore, por brenda ende besojnë se burrat janë superiorë apo e kanë më të vështirë. Kur një grua arrin diçka, shumë njerëz, pavarësisht gjinisë, duan të besojnë se ia ka dalë vetëm se përfitoi për të ecur përpara se ishte grua. Misogjinia ka rrënjë të thella – shpesh është pjesë e identitetit të personit.

Gjithsesi, nuk më intereson më se çfarë mendojnë njerëzit. Thjesht vëzhgoj dhe shqyrtoj si veprojnë dhe si sillen. Në çdo fushë, mënyra se si njerëzit sillen nga jashtë është çelësi për shfaqjen e talenteve të reja që rrjedhimisht do të ndryshojnë të gjithë sistemin. Edhe nëse ndjen diçka diskriminuese në zemrën tënde, e rëndësishmja është të kesh një rregull që i ndalon këto fjalë dhe veprime të dalin në sipërfaqe. Shkrimtarët të cilët nuk janë të vetëdijshëm për stereotipet, dhe nuk e sfidojnë veten për t’u përmirësuar, zhduken në mënyrë të natyrshme, në cilëndo epokë të jetosh. Edhe këtë ia them vetes sime.

MG: Ju keni shkruar për mbizotërimin e presioneve shoqërore për konformizëm, për frikën e daljes jashtë kufijve të *status quo*. Gjithashtu e keni përshkruar fëmijërinë si ferr. Më duket se *status quo* nuk është kurrë më absolut se gjatë adoleshencës, ku është e vështirë të vijë çdo lloj perspektive. Por a është e vërtetë mungesa e perspektivës te njerëzit në përgjithësi?

MK: Kjo është pyetje e mirë. Një ngjarje vendimtare që ndodh në një moment të caktuar të jetës tënde, ajo që ndien dhe mëson në atë kohë, mund të të ndikojë në mënyra të papritura e madje të bëhet udhëzues për pjesën tjetër të jetës tënde. Mungesa e perspektivës shpesh na kufizon mundësitë, por në raste të rralla, qëndron në palcën tonë, dhe na ndihmon të mbijetojmë.

Gjëja e rëndësishme, atëherë, është të mësosh të jesh fleksibël në një pikë të jetës, ta pranosh përvojën si përvojë. Dhe të reflektosh: Si ke menduar dhe si je ndier kur po kaloje një adoleshencë të dhimbshme, kur të mungonte perspektiva?

Mendoj se është kuptimplotë të reflektosh dhe t’i mendosh thellë këto gjëra, pa e munduar veten. Duke u përballur vazhdimisht me dhimbjen dhe brengën të cilën s’mund ta shprehim me fjalë në atë kohë, mund të vëmë re shumë gjëra dhe të ecim përpara drejt një vendi tjetër në jetë.

MG: Vazhdoj ta lexoj “Qielli” si një kritikë të ndërgjegjes njerëzore, dhe ju kam dëgjuar të flisni për “kulturën e të harruarit që funksionon si shpresë” në Japoni, një lloj harrese amneziake. A mendoni se ka një vend shpresëplotë që e tejkalon ndërgjegjen njerëzore? A ka diçka për të cilën duhet të jetojmë, një vend të bukur apo ide që nuk e shohim kurrë të materializohet?

MK: Besoj se çdokush ka “realmin e vetë të mirësisë” që nuk mund të shprehet me fjalë apo t’i komunikohet dikujt tjetër. Për disa, mund të jetë një marrëdhënie me Zotin; për të tjerë mund të jetë shpirtërore, një lidhje me natyrën, apo ndjenjat për njerëzit rrotull tyre.

Në rastin tim, ky realm është një kujtim. Jo një kujtim nga një ngjarje specifike, si ku ika apo çfarë bëra – por ndjesitë e përmbajtura në atë moment, si mënyra si ndriçonin tullat, gjunjët e gjyshe time krahasuar me të miat, apo fjalët e shkëmbyera me dikë. Mirësia dhe siguria që merr kur je fëmijë janë të paharrueshme, sidomos në kohë të vështira e të trishta. Këto momente kur ndriçuan fort fjalët dhe mendimet – bukuria e këtyre kujtimeve nuk mund të materializohet apo të ndahet me dikë tjetër. Përket vetëm në përkohshmërinë e kujtesës. Ndonjëherë më duket se ky është kuptimi i jetës.

MG: Qielli është, për Koxhimën, një pikturë në një muze të dy të dashuruarve duke ngrënë një tortë. Dhe gjithsesi, ajo thotë, “sa më shumë shikon pikturat, jo vetëm *Qiell*-in por cilëndo, më shumë gjërat e vërteta fillojnë të ngjajnë false”. Çfarë është e vërtetë për ju?

MK: Mua më duket se ka shumë shtresa të realitetit, dhe këto shtresa ekzistojnë njëkohësisht. Për shembull, ajo që po ndodh në këtë moment është e vërtetë, por edhe kujtimet janë të vërteta. Unë besoj se ekzistojnë krahë për krahë.

Por kur marrim parasysh teknologjinë e sotme të informacionit, sidomos me rrjetet sociale, ajo që është “e vërtetë” shkon përtej asaj që sapo përshkrova. Duhet të jemi të aftë të ndajmë se cili është “fakt”. Mund të jetë e rrezikshme të marrim me mend se çfarë është “e vërtetë” për dikë është “fakt” për shoqërinë. Çfarë është “e vërtetë” dhe çfarë është “fakt” mund të jenë gjëra shumë të ndryshme.

MG: Koxhima këmbëngul se syri dembel i rrëfimitarit përfaqëson veten e tij të vërtetë – por “Syçakërr”, është nofka e vënë prej atyre që e torturojnë. Edhe Koxhima ka një marrëdhënie me trupin e saj, i cili bëhet gjithnjë e më i hollë me kalimin e historisë. Këtë ia atribuon afrimit me veten e saj të vërtetë. Kjo është nga pyetjet qendrore që eksploroni në libër: Si e tejkalon dikush dhimbjen, pa braktisur veten? Pse duhet të jetë më “i vërtetë” trupi i Koxhimës sa më shumë të hiqet prej tij, kur e rrëfyesit është më e vërtetë sa më shumë të qëndrojnë njëlloj?

MK: Në roman, dy gjëra që duket se tërhiqen në drejtime të kundërta – transformimi i trupit dhe mbajtja e *status quo* – punojnë së bashku për të forcuar funksionin e tyre si sakramente. Nga perspektiva e Koxhimës, rrëfyesit iu dha që në fillim stigmatizimi i “syrit dembel”, që do të thotë se kishte një bazë për vuajtjen e tij. Por në rastin e saj, iu desh të gjente shenja të vetat, ose nuk do mund të jetonte me realitetin e një torture kaq ekstreme. Për të përmbysur rregullin mbizotërues të “të fortët janë të fortë; të dobët janë të dobët”, Koxhima duhet të merrte stigmatizimin e saj që doli të ishte papastërtia dhe anoreksia.

MG: Koxhima bullizohet për këto “shenja” – shenja klase, ndoshta – të cilat i

vesh qëllimisht si një mënyrë për të ruajtur marrëdhënien me babin e saj, një burrë të cilin e përshkruan si tepër të varfër për të blerë këpucë të reja, të cilin mamaja e saj e la për një burrë më të pasur. Çfarë roli luan klasa në kornizën filozofike të “Qielli” dhe veprën tuaj në përgjithësi?

MK: Kam qenë fëmijë me interesa të forta filozofike që në moshë të hershme. Gjithashtu jam rritur në një familje të varfër. Kështu që, për mua, këto tri çështje – filozofia, gjinia, dhe klasa – janë të rrënjosura shumë thellë në mendimet dhe ndjeshmëritë e mia. Është e pamundur t’i ndash këto tri çështje. Klasa dhe gjinia janë qartësisht të lidhura, dhe meqenëse jetët tona janë kaq të pashpjegueshme, askush nuk është imun as nga filozofia.

Nëse do të tentonim t’i ndanim këto të tria, çështja e klasës dhe gjinisë, për mua, janë fizikisht dhe emocionalisht më shtypëse se filozofia. Kur përpiqem ta kuptoj filozofikisht botën, mund të mahnitem me mrekullitë e ekzistencës dhe të gjuhës, por rrallë përpiqem të korrigjoj drejtshkrimin apo të bëhem me nerva me vetë gjuhën. Në fakt kemi logjikën dhe gjuhën, dhe vetë ekzistencën e botës – këto kushte themelore duken tepër kolosale për t’i quajtur katastrofë njerëzore. (Te “Gjinj dhe vezë”, ofrova mundësinë se këto çështje mund të lidhen me katastrofën njerëzore të lindjes së një fëmije.)

Por është ndryshe kur përpiqesh ta vëzhgosësh botën nga perspektiva e gjinisë dhe klasës. Ka çështje që duhet të ndreqen, ka inat të pastër, dhe këto janë rrënjosur në dhimbje fizike që është shumë e vërtetë (sigurisht, ka edhe pyetje filozofike që të shkaktojnë dhimbje). Në veprën time, këto

tri shtylla të pandashme funksionojnë si burimet kryesore të motivimit.

MG: Le t’i rikthehemi rrëfyesit për një moment, i cili merr parasysh të kryejë një operacion për të rregulluar sytë e tij. Koxhima e sheh këtë si tradhti – ajo beson se nëse ai do të ketë sy “normalë”, do ta lërë atë pas. Ndërsa ajo bëhet më e ngulitur në mënyrën e saj të të parit, rrëfyesi i hapet interpretimeve të reja të kuptimit, edhe nga njëri prej torturuesve të tij i cili i ofron filozofinë e vetë të “pse-së”. Por a është evolucioni i mendimit të rrëfyesit lloji i progresit që duhet të na japë shpresë? Nuk ndaloj dot së menduari se është një paralajmërim për lexuesin.

MK: Koxhima gradualisht fillon t’i ngjasojë një martiri, dhe transformimi i saj e lë rrëfyesin të ndihet i konfuzuar, i trishtuar, dhe jo rehat. Në fund, ai bëhet aq mëdyshas sa nuk mund t’i dallojë nga njëra-tjetra deklaratat e Momoses dhe Koxhimës, të cilët supozohet të jenë në spektrume të kundërta. Vendimi i rrëfyesit mund të interpretohet në shumë mënyra – si paralajmërim ndaj rreziqeve të të qenurit fundamentalist, ose si një pyetje nëse moderimi është i mjaftueshëm në një situatë të tillë.

MG: E adhuroj mënyrën si e shkruani marrëdhënien mundane të rrëfyesit me dëshirat e tij, natyrën mekanike të ejakulimeve të tij. Në disa mënyra, miti i “Qielli” duket si organi mashkullor, që ngrihet në diçka që është momentalisht dhe përfundimisht e pakumptimtë. Në skenën e fundit, të cilën nuk e heq dot nga mendja, trupi i Koxhimës përdoret si një mjet për

rrëfyesin për të testuar etikën e tij – sa do të durojë para se të veprojë? Në shumë mënyra, ky roman është për udhëtimin e një burri të ri drejt vetë-aktualizimit. A mund të flisni për Koxhimën në përgjithësi dhe rolin e saj në “udhëtimin e heroit” të rrëfyesit? A është ajo një objekt, i përdorur si mbështetës për transformimin e tij?

MK: Një roman duhet të lexohet nga perspektiva dhe kënde të ndryshme. Kur e sheh në mënyrë kritike përmes standardeve të sotme feministe, “Qielli” mund të lexohet vërtet sikur po e portretizon Koxhimën si një mjet për vetë-realizimin mashkullor. Ndoshta disa lexues do t’i shqetësojë fakti se personazhet qendrorë në radhë të parë janë mashkull dhe femër. Si autore, nuk mund të gjykoj se cili lexim është i saktë apo i gabuar; besoj se një vepër mund të jetë vetëm ashtu si e shohin lexuesit. Vlerësimi i një vepre duhet të përditësohet sa më shumë të mundet nga perspektiva e tanishme.

Nëse personazheve të këtij romani do t’u përcaktoheshin role, rrëfyesi, Koxhima, dhe Momose, mund të sinjifikojnë fenë, miqësinë, dhe etikën, respektivisht. Koxhima është besnike ndaj interpretimeve të Niçes të Krishterimit, dhe vazhdon të “rekrutojë” rrëfyesin. Me fjalët “ne jemi miq”, ajo shfaqet para rrëfyesit si mishërimi i “dashurisë fqinjësore”, një version më i universalizuar i Judaizmit. Në këtë marrëdhënie, që nuk është romantike por prej solidaritetit, si do të marri formë dobësia dhe forca, dhe e mira dhe e keqja? Këto pyetje ishin ato që kisha në mendje kur shkrova romanin.

Sidoqoftë, për sa i përket Koxhimës, ndihem e sigurt se kam shkruar një individ me detaje të forta, dhe jo një vajzë tipike që portretizohet shpesh në histori të tilla. Së paku, Koxhima nuk është një ekzistencë formuluese e një vajze, as nuk është një objekt i volitshëm seksual për rrëfyesin. Duke qenë se romani është shkruar në vetën e parë, fundi mund të lexohet sikur rrëfyesi bëhet një “hero” duke u transformuar e duke dalë në anën tjetër të botës – por nuk mendoj se është kaq e gjitha. Është shumë e mundshme që Koxhima të kalojë një transformim edhe më të madh se rrëfyesi e është bërë vetë “heroinë”. Për mua, nuk është aspak figurë tragjike.

MG: Çfarë do të shpresonit se do të mësonte një shkrimtar për botën e vetë nga leximi i veprës suaj, njëqind vite prej tani?

MK: Është e vështirë të imagjinosh se si do të duket bota njëqind vite nga tani, por nuk ka diçka në veçanti që do të doja që njerëzit të mësonin nga vepra ime. Do të isha e lumtur nëse njerëzit do të mund të imagjinon të kaluarën dhe të përjetonin si ishte jeta atëherë - bisedat, brengat, ndjenjat. Të lësh pas një kujtim që nuk mund të shprehet me fjalë, një imazh vezullues, një moment poezi... vetëm për këtë mund të shpresojnë librat.

Së fundi, do të doja t’ju falënderoja, Makenna, për këtë intervistë të mbushur me dashuri dhe pasion. I lexova disa herë mesazhet dhe pyetjet e juaja, dhe më mbushi zemrën me gëzim të imagjinoja si e lexoni veprën time. Çdo pyetje ishte kaq e thellë, e mbushur me dashuri, dhe me kujdes. Më la mbresa nga fillimi në fund. Faleminderit shumë.

Marrë nga *Bomb Magazine*
Përktheu nga anglishtja Enxhi Hudhri

Botues	Onufri
Faqe	192
ISBN	9789928391490
Viti i Botimit	2023
Përkthyesi	Andreas Dushi

Karikaturë nga Arben Mexsi

A. MEKSI